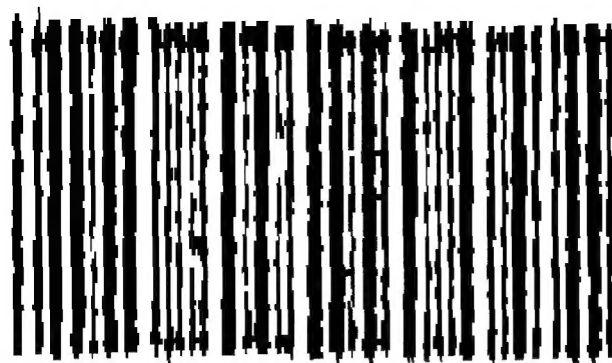

ଅମଳାମଳ

ବିଜୟ ଚନ୍ଦ୍ର ମହାପାତ୍ର

34052

A

1

આગગાડી

નાટક

લેખક
ચન્દ્રવદન ચીમનલાલ મહેતા

પ્રકાશક

મૂળશંકર સોમનાથ ભટ્ટ, વડોદરા

૧૯૩૪

૧૫/૮/૩૪

આ નાટકમાં આલેખેલાં બધાં પાત્રો કલ્પિત છે. કોઈ પોતાને
 માથે પાઘડી પહેરી લે તેને માટે લેખક જવાબદાર નથી.
 પ્રકાશનના તેમજ લજવવાનાં સર્વ હકક લેખકને સ્વાધીન.
 કર્તાની રમ્મ વિના આખો નાટક કે એમાંનો ભાગ કોઈએ
 લજવવો નહિ.

ક

પહેલી આવૃત્તિ

34052

અદેય
 જલ ૨.૩૩
 મતાય
 (૨૦૧૦)

મુદ્રક • બચુભાઈ રાવલ, કુમાર પ્રિન્ટરી ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ
 પ્રકાશક • મૂળશંકર સોમનાથ ભટ્ટ, રાયપુરા વરોદરા

સ્નેહી ભાઈ પરાગજીને

આ જ લેખક કૃત
ઈલાકાવ્યે।

જી

(હવે પછી)

રતન

ચાંદરણાં

મંદિર

ઘટમાળ

અખે। અને ખીજાં નાટકો

જરી વરાળ

હૃદયું હું કે સૌકોઈ આ આખું વાંચે. મારી પ્રાર્થના છે કે જરૂર વાંચે. આ નાટકમાં જે વસ્તુ છે એના કરતાં એની વાસ્તવિક સૃષ્ટિ અનેકગણી મોટી છે; એનો કંઈક નિર્દેશ આ લખાણ દ્વારા કરવા યત્ન કર્યો છે, એટલે આ વાંચવું આવશ્યક છે. નૈયરાસિકમ, એકસ-ત્રેશનિકમ, રીઅલિઝમ, એક્સેન્ટ્રીસિઝમ; આયરોનિક, કૉમિક, ઇર્સટિક કે મોરાલિસ્ટિક વગેરે લાવોથી ભરપૂર રોમાન્ટિસિઝમ, સેન્ટિમેન્ટાલિઝમ અથવા તો એમાંના એક કરતાં વધારેના મિશ્રિત ‘ઈઝમ’ના ભાગ-પેટા વિભાગની ચૂંથણી મને નથી આવડતી. ખી.એ., એમ.એ.ના કોઈ અંગ્રેજ પાઠ્ય પુસ્તકના પૂંછડા રૂપે ગોખવા પડતાં ટીકાપુસ્તકોમાં એ વિદ્વાતભરી ચર્ચા જોઈ શકાશે. અત્રે એના વિદ્વાતભર્યા પિષ્ટપેપણથી અજાણ હું અપડિત તો એટલું જ કહેવાનું નામ સાહસ કરું છું કે એ અંગ્રેજ લેખકોની રહેણીકરણી, અંગ્રેજ મનોભાવનાઓ, અંગ્રેજ સ્થળસમયોના અંગ્રેજ તપ્તા-પોષાક વગેરે ઉપરાંતની પણ નાટકની સૃષ્ટિ છે. એનો ઇશારો માત્ર આ કૃતિમાં રજૂ કરવાનો પ્રયાસ છે.

અને આ નાટકના વસ્તુ વિષે હું તો એટલું જાણું છું કે એની વાસ્તવિક સૃષ્ટિ સંપૂર્ણ રીતે રજૂ કરતાં આંખ કરતાં હાથ નિર્મળ નીવડ્યો છે. આ પ્રયોગમાંની હકીકત અધૂરી છે, આછી છે; ભાષા નાજી છે, ચિત્રો લૂલાં છે. (રેલવેના કારખાનામાં રોજના જે જે બનાવો બને છે તે વિચારતાં મીલમજૂરો કરતાં એન્જિન ચલાવતા આગવાળાઓની સ્થિતિ

કોઈપણ રીતે વધારે સારી નથી એમ હું માનું છું. એ માટે એક જ ખ્યાલ કરો. હિંદુસ્તાનના દરિયાકિનારાથી પૂર્વપશ્ચિમના પચાસ સો માઇલો ખાદ કરતાં મધ્યપ્રદેશમાં અને ઉત્તરમાં આડીઅવળા દોડતી રોજની આગગાડીઓનો વિચાર કરો. રાતદિવસ સડસડાટ ચાલતા એન્જિન પર આગપેટીમાં કોલસો નાખનાર આગવાળાઓની સ્થિતિનો દરિયાક કરો. અમદાવાદથી દિલ્હી, દિલ્હીથી રતલામ, રતલામથી ગોધરા, મુંબાઈથી છેક ખડગપુર, પૂનાથી મદ્રાસ, કટકથી ક્વેટા અને એમ દેકોડેકાણે બપોરના બારથી પાંચના ગાળામાં દોડતો આગવાળો; ગાડીઓ થંભી બંધ એવી રજપૂતાનાની ધૂળ-આંધીઓ ચાલતી હોય, ૧૦૦ ડિગ્રી ઉપરનો તાપ જળસૂનાં મેદાનોમાં ધીકતો હોય, પવનનાં તોફાનો વાવટોળિયાઓ ફૂડફૂડી રહ્યા હોય ત્યારે કઈ છાતીએ આગપેટી ખોલી એમાં એ કોલસા નાખ્યે જતો હશે? તેમજ એમાસામાં અને કકડતી હંડીમાં અરધા ઉપરના ઉઘાડા એન્જિન પર મધરાતે, સામે પવને, ધુમ્મસ, ઝાકળ કે બારે મેઘ તૂટતા પાણીમાંથી સિગ્નલ જોનાર, કુટુંબકળીલો તણ નોકરીએ નીકળેલો આગવાળો કયા મનોબળથી એ વેઠ ઉઠાવતો હશે? આગપેટીના ઢાંકણા પાસે ગરમ રાખવા બાંધેલો ચાનો મોટો શીશો, અને જે દિવસના લાથા પેટે સાથે રાખેલા મેલાઘાણ ચીંથરે બાંધેલા રોટલા, અને કોલસાઢગે ધૂળખાતું એનું ખિસ્તર,—એટલું લઈ ઊપડનાર આગવાળો હોય છે તો કોક ક્યાંક ગામડાનો—ધારો વડોદરા પાસે ગોરવાનો. મોટું કારખાનું અમદાવાદ એટલે નોકરીએ ચઢેલો સાં, આંટાફેરા મારતો હોય અજમેર ને સાબરમતી વચ્ચે, કારખાનામાં મુકાદમને કે ફોરમેનને પૂરતી સલામી ને દર માસની ચેરીમતી ન મળી તો ‘બદલી પડે’ રતલામમાં, ને ખેંચે કોટા રતલામ વચ્ચે ભારગાડી; એમ દેશ તો ખિચારાનો ક્યાંય રહી બંધ દૂર ને દૂર! અને એને માથે ઘણી પણ અનેક, પણ સૌથી નિકટનો ઘણી

તો દરાવર. એ એનાથી દશગણો પગાર ખાય એટલે હોય દારૂનો શોખી. દોંચીને એ જે દિવસે નીકળ્યો તે દિવસે જુઓ આગવાળાના હાલ ! એ દરાવર સા'બ એને મારે, ગાળો દે. દર બેચાર મિનિટે કોલસાના પાવડાની આહુતિ અગ્નિદેવને ચઢે નહિ તો પૂરતી વરાળ નહિ થતાં ગાડી ટાઇમસર દોડે નહિ; અથવા તો ચાલતી ગાડીએ એન્જિનખોળે અગાડી એક હાથમાં બત્તી અને તેલની કુપ્પી લઈ 'સંચાસાંધણમાં બરાબર તેલ પુરાય નહિ તો ગાડી બરાબર ચાલે નહિ; અને ગાડી ટાઇમસર કે બરાબર દોડે નહિ તે વખતે દરાવર સા'બના ઊછળતા પિત્તાનો, ચાલતી ગાડીએ આગવાળા ઉપર પડતા ત્રાસનો—એની મુસીબતોનો, હાડમારીનો, જીવ-જોખમનો ચિતાર આ આટલા નાટકમાં શી રીતે અપાય ? રેલવેમાં ચાલતા દારૂના સામ્રાજ્યનો—પડતે વરસાદે ટોપલા ભરી એન્જિનની કોલસાટાંકી ભરવાનો અને બીજી અનેક નાની જીવલેણ જોહુકમીઓનો ખ્યાલ આટલા નાના નાટકમાં શી રીતે આપી શકું ?

અને એ આગવાળાનો પગાર ! વર્ણાંતરના ઝગડામાં પડનારાઓને માલૂમ થાય જે રેલવેની સૃષ્ટિમાં આગવાળાઓ અને ડ્રાઇવરોમાં અ, બ અને ક વર્ગનું ચામડીઘોરણ છે. ગોરો એ તો સૌથી ઊંચો, શ્રેષ્ઠ પ્રાણી—એ કક્ષાસ. એનો પગાર સૌથી વધારે. બ—તે બી કક્ષાસ; તેમાં નહિ પૂરો ગોરો, નહિ પૂરો હિંદી એવાનો સમાવેશ થાય છે. તે ઉપરાંત 'ક' માંનો જરા ઘોળી ચામડીવાળો વર્ગ ખૂબ જ મરકા મારી તેમજ ધનકોથળીને પ્રતાપે કે સોની લીલી નોટને પ્રતાપે બ વર્ગ સાધી શકે છે. અને ક તે કાળો વર્ગ—સી કક્ષાસ. એના પગાર પણ ઓછા; હક્ક પણ ઓછા. અને વળી એ કક્ષાસના ગોરાદેવોની વારેઘડીએ 'કાલે આદમી—બલડી સ્વાઈન' એવી પ્રસાદ લહાણી લીધા કરે એ તો નફામાં. ચામડી

ધોરણુ તો કંઈ રેલવેમાં જ ઓછું છે ? ખરે છે. સુશિક્ષિત અને સુધરેલી ગણાતી આવી સુવિખ્યાત મુંબાઈ યુનિવર્સિટીમાં પણ છે એ તો '૩૭ની જૂનમાં એક સેનેટ મીટિંગમાં એક સભ્યે પોતાના ભાષણમાં આખાદ સાબિત કર્યું હતું. પણ છાપેલા દફતરે એ લેદનાં એ બી અને સી એમ વર્ગનામ પાડવાની પ્રથા વધારે પ્રસરેલી તો રેલવેના વહીવટમાં જ છે. તે ઉપરાંત બીજા પણ જાતજાતના ગ્રેડલેદ પણ છે, એ તો રેલવેનાં વહીવટ તપાસતાં કોઈને પણ જણાઈ આવશે. એને અંગે નીચા ક્લાસના માણસને વધારેમાં વધારે મજૂરી અને ઓછામાં ઓછો પગાર તો યાવચ્ચંદ્ર-દિવાકરૌ સુધીનો નિર્માણ.

રનિંગ શેડ એટલે કારખાનું. પરેલ, વલસાડ, વડોદરા, અમદાવાદ, સાબરમતી, અજમેર, ઝાંદીકુર્મ, ગોધરા, દાહોદ, રતલામ, શામગઢ, કોટા, ગંગાપુર, મથુરા, દિલ્હી, આગ્રા, પૂના, કલ્યાણ, ભૂસાવળ, સોલાપુર, રાયચુર, રાજકોટ વગેરે અનેક સ્થળે આવેલા 'રનિંગ શેડ'—એન્જિનોનાં કારખાનામાં ચાલતી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓનો અભ્યાસ કરવા જાહેર જનતાને વિનિતિ કરે છે. તાજ સાંચી કે અજન્તા, જયપુર ભોપાળ કે ઉદેપુર, ડાકોર દ્વારકાં કે વૃંદાવનમથુરા; બોલપુર, બનારસ કે હરદ્વાર વગેરે કલા-યાત્રા કે વિદ્યાધામે જોવા જનારા શોખીનો આ કારખાનાંઓના કાળા અગ્નિમંદિરમાંની દેશી મહેનતમૂર્તિના વાગાસાજનું તથા એના પ્રસાદપીણાનું તથા એની વહીવટવ્યવસ્થાનું અવલોકન, એક ખાસ અભ્યાસનો વિષય માનીને કરે, એવો તેઓને નમ્ર આગ્રહ કરે છે.

તેમજ ટ્રાફિકમાં સ્ટેશન, સ્ટેશન માસ્તરો, ટિકિટ કલેક્ટરો, કેબિન, ગુડ્સકલાર્ક, સાંધાવાળાઓ, સાફ કરનારાઓ, ચઢાના સ્ટોલવાળાઓ—વળી એમની સાથે સીધા વહીવટમાં આવનારા લોકોખાતામાંના ફરેજ એકઝામીનરો, શંટરો વગેરે અનેકની વ્યવહાર ખટપટો પણ રસભરી છે.

તેમાં મુસાફરોને કનડવામાં ટૂંકા પગારને લીધે પૈસા કઢાવનારા ટિકિટ કલેક્ટરોની અને કામના બોજથી લદાઈને મુડાલ બનેલ સ્ટેશનમાસ્તરોની તુડાઈ, તુમાખી અને બેદરકારીના દાખલા તો ઠેરઠેર મળી આવશે. એ વાતાવરણ જ જુદું છે, દુનિયા જ જુદી છે, વ્યવહાર જ અનોખો છે. એ સઘળું ગ્રીણી આંખે તપાસવા રસિક વિદ્યાર્થીઓને હું વિનંતિ કરું છું.

મુંબાઈ યુનિવર્સિટીમાં બી.એ. ની પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી વડો-લાતના અભ્યાસ માટે ધસતા ટોળામાંથી બકાત રહેલો ભાગ એમ.એ. ના અભ્યાસ માટે નજર દોડાવે છે. એમાં એક ખાતામાં વાણિયા, બ્રાહ્મણ, નાગર, કોળી, દુબળા, ચોધરા વગેરે ન્યાતન્નતની પંચાત ઉપર તેમજ તેના જૂના ઇતિહાસ ઉપર પાંચ પચ્ચીસ અંગ્રેજી લેખકોના મતવજનના ટેકા સાથે કરેલા સંશોધન લખાણો માટે પણ એ ડિગ્રી આપવામાં આવે છે. એ અભ્યાસને સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કહેવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે વાણિયા તે શ્રીમાળી કેમ?—શ્રીમાળ ક્યાં? આવ્યું ક્યાં? હતું કેવું? ભાંગ્યું કેમ? ત્યાં વસનારા ગયા ક્યાં? કીધું શું? પહેર્યું શું? વિચાર્યું શું? વેપાર શાનો? વગેરે અનેક માહિતીઓ એકઠી કરનાર ‘વિદ્વાન’ કહેવાય છે. એવા સમાજશાસ્ત્રીઓને આથી વિનંતિ કરું છું કે ભૂતનું જ્ઞાન આપનું બહુ સરસ; પરંતુ આગગાડી રેલવે એ જ એક આખી વર્તમાન સમાજસૃષ્ટિ છે તે તરફ; તેમાં આ નાટકમાં આવતા એક જોક્સ સાચના જાતલાઈઓની જે એક જુદી જ ન્યાતિ રેલવેમાં પોતાનું પંચ જમાવી રહી છે એમનો નથી કોઈ દેશ, નથી પૂરી ભાષા, નથી પૂરો પાધરો પહેરવેશ, શિક્ષણ તો એવું કે જેના આચારવિચારના ભોગ ખીજા અનેક બને છે, એ કોમના રચાતા અંધારા ઇતિહાસ તરફ, એમના સંમિશ્રણ તરફ એના સહશિક્ષણ તરફ તમારી વિદ્યાનાં કિરણો ફેંકશો તો એક વર્ગના પગ નીચે ચગદાતા ખીજા વર્ગને કંઈક રાહત મળશે અને સાચી

જ્ઞાન સેવા થશે એવો નમ્ર દાવો અહીં અસ્થાને નહિ ગણાય.

પણ ભલા! એ ક જાતમાં એ ‘અ’ જાત એટલે ઊંચી ગણાતી જાતમાંથી —અને ખાસ કરીને ઑક્સફર્ડ તથા કેમ્બ્રિજ જેવા કહેવાતા વિદ્યાધામો-માંથી—દર સાલ જે જુવાન અમલદારો અહીંની રેલવેની વ્યવસ્થા કરવા મોટી ખુરશીએ આવી બેસે છે, એમના ખુદ હસ્તાક્ષરોનાં થોડકાબંધ લખાણો વ્યાકરણના નિયમોને તો રજભાર સ્વીકારતા જ નથી, તો પછી વાર્તાલાપમાં તો જે.સી. નેસરીલ્સ કે પી.સી.રેનને ઠોકરે મારે એ તો દેખીતું છે. તેમાંના એ ક. જાતના સહૃદયો વાર્તાવ્યવહારમાં જે ભાષા વાપરે છે એનો ખ્યાલ આ નાટકમાં શી રીતે આપી શકું? ખીચો-ખીચ ગાળાગાળાથી ભરેલી એમની અપશબ્દોથી અલંકૃત સરસ્વતીની અંગૂઠા—ખલ્ડી, ફૂલ, ઢંમ, નીગર વગેરે જૂજ અતિજૂજ પ્રમાણુ સિવાય આ નાટકમાં યથાસ્થિત નથી ઉતારી શક્યો એટલા પ્રમાણમાં આ લખાણની ભાષા નખળા લૂલી અને નીરસ છે. ~~એ~~ સાહેબે વાપરેલી ભાષા તો સાગરમાં બિન્દુતું પ્રમાણુ.

નાટકમાં સ્ટેશન માસ્તરો એ છે. એક સારો, ખીજો ખરાબ. રેલવેમાં જાતજાતના સ્ટેશન માસ્તરો—પારસી, અનાવલા, વાણિયા, ગોવાનીઝ, દેસાઈ, પાટીદાર, બ્રાહ્મણ, મુસલમાન, હિંદુસ્તાની વગેરે હોય છે. કોઈ કશું પોતાને માથે ઘોરી ન લે એટલે એમને નનામા જ રાખ્યા છે. એકને ડેપુટી તરીકે ઓળખાવ્યા છે, ખીજને આસિસ્ટન્ટથી ઓળખાવ્યા છે. ડેપુટી તે સારો. આસિસ્ટન્ટ તે ખરાબ.

ગુલામમહમ્મદ અને અખ્લુક કરીમ મૂસા એ બે મુસલમાન પાત્રો પણ આવે છે. બંને સાઈ ગુજરાતી બોલે છે, એટલું જ નહિ પણ એકાદ વખત તો એમના મોંમાંથી લગવાન બોલ પણ નીકળી જાય છે. એ સંબંધી એટલું જ જણાવવાનું કે મજૂરની જ્ઞાતિમાં હિંદુ મુસલમાનના ભેદભાવ

નથી. ઘણાં કારખાનાંઓમાં ગુલામમહમ્મદ જેવી અનેક વ્યક્તિઓ હજી
હયાત છે. સાથે ખેતી સૂકો રોટલો મુખસંતોષથી ખાય છે. દોડતે એન્જિને,
લોખંડી બાજકે, કોલસાના ઢગ પર, એન્જિનની પાછલી ટાંકી પર સાથે
ખાતાખીતા હિન્દુ મુસલમાન જિન્નામુ આંખને ઓઢાં નજરે નહિ પડે.
દોરની લાવ લઈ જા કરનારા મૂસા જેવા મુસલમાન રચારીઓની પશુલકિત
રેલવેના અનેક હિન્દુ નોકરોની પાશવવૃત્તિ કરતાં અનેકગણી અડિયાતી
ઉઘાડી આંખને લાગ્યા વિના નહિ રહે. ગાયબેસ, અને ઘોડાચક્રાંના
રેલવેની સૃષ્ટિમાં ગણાતા ‘લાઈવસ્ટોક’ કરતાં મોટરોના ‘ડેડસ્ટોક’ ઘણી
ઉતાવળે અને સુરક્ષિત રીતે લઈ જવામાં આવે છે. એવી સૃષ્ટિમાં આ
ખે ગરીબ મુસલમાનોને તો બધામાં એકસરખો જીવ લાગે એ સ્વાભાવિક છે.

એવી વૈવિધ્યવાળી છે રેલવેની સૃષ્ટિ. પણ એમાં સૌથી વધારે
કરુણ દ્રશ્ય મને આગવાળાનું લાગ્યું છે. ગિરમિટિયા મળૂરો, ચાના
બગીચામાં કામ કરનારા મળૂરો, કે સોના હીરા કે કોલસાની ખાણો-
માં કામ કરનારા મળૂરો કરતાં તે વધારે દુઃખી નથી એ હું કબૂલ કરું
છું. દુઃખીમાં દુઃખી એ નથી એ ચોક્કસ, છતાં આગવાળા તરફ આપણું
ધ્યાન જોઈએ તેટલું ગયું નથી એમ મને લાગવાથી આ પ્રયત્ન કર્યો છે.
ખીજ વર્ગમાં એક જ રાતની મુસાફરીમાં મંજેગવશાત ઉપરનો અર્થ મળતાં
શેખી કરનારા કે ‘મારાથી રાતની મુસાફરી તો થાય જ નહિ’, ‘મને
ગાડીમાં તો ઊંઘ આવે જ નહિ’ વગેરે પતરાજી કરનારા બગદ, ઘોડાં
કરતાં થે બેઠાલ થતા એમના જેવા માણસો જ એમને ખેંચી રહ્યા છે
એટલો વિચાર કરે તો જરૂર એમને નિરાંતે ઊંઘ આવે એટલા માટે પણ
આ કૃતિ યોજી છે.

એમાં મુસાફરોની નપાર અગવડો અને હાડમારીનાં ચિત્રો તો રહી જ

જાગ છે. તેમાં ચે આપુની સુધિયાતી અને અસામદી આપખુદીવાળી તથા ખટપટિયાણુ ગાડી ઉપર તો એક અનોખું જ પ્રકરણ થાય. એવી એવી અનેક વસ્તુઓ આપી રહી જાય છે. એ સૃષ્ટિના એ લાંબા પરવિસ્તારમાંની અખૂટ વસ્તુઓમાંથી જે ત્રણ કલાકના નાટકમાં કયો વિભાગ સંપૂર્ણ બતાવી શકું? એટલે જ કહું છું કે આ નાટકની વસ્તુ કરતાં વાસ્તવિક સૃષ્ટિ અનેક-ગણી મોટી છે; એ તો વ્યાસ કે વાલ્મીકિની કલમે જ સુંદર દરણુરસ પ્રધાન એક રસિક અશિરય પુરાણુ લખી શકાય; હું ક્યાં ?

વળી કાદને આ નાટકમાં અતિશયોક્તિ નહિ જ લાગે એમ માનું છું. ગાય, બેસ અને અકરંના 'રનઓવર'ના એટલે ટ્રેન નીચે કપાઈ જવાના કેટલા ચે તારો ડી.ડી.એસ.ને ડી.એલ.ઓ.ની ઑપ્રીસમાં નજરે નજર વાંચ્યા છે. પંદરેક રનિંગ શેડમાં મલિનાના મલિના ભટક્યો છું. સો દોઢસો માર્દિલ એકી વખતે ખરે બગોરે ને ટાઢમાં એજિત ગાડીઓ દોડાવવાનો લ્હાવો લીધો છે. મેલ ટ્રેનને સ્ટાર્ટ કરવાને રેલુવેટર નમાવવાની બેલુંદી પણ કરી છે. કાલસાના પાવડા તો હું મુડદાલ ઉપાડી જ કેમ શકું ? છતાં એક વખત એ પ્રયોગ કરીને પણ બાવડાં દુખ્યાં છે. દરાવરખાનાં જોયાં છે; એમાં સૂતો છું. રેલવેના કહેવાતા મોટા ડાક્ટરોના કડવામીઠા અનુભવો લીધા છે, જાણ્યા છે. કૅબિનોમાં સાંધા ખેંચ્યા છે. સિમ્સો પાડ્યા છે, ઉપાડ્યા છે. ઈન્ડ્રોલ ઑફિસોમાં દોડતી આગગાડીઓનાં આદ્યિતરામણો નિહાળ્યાં છે. શુડઅર્ડમાં નંબરેટરોની અવદશા, ફેરેજ સ્ટાફમાં 'મીતીઅલો'ની મુસીબતો, દારખાનાંઓમાં કાલસાવાળાઓની 'કલીમનો' કલીનરોની હાડમારી આંખે ધરાઈધરાઈને જોઈ છે. નવાખી, જોલુંકમી, વેઠ ને ખટપટા ખૂળખૂળ જોઈ છે. હેકેકાણેની—અનેકની કેફિ-યતો સાંભળી છે. રેલવેની સાધારણ લાંચરૂચતો તો છએક જાણીતી વાત છે, પણ નોકરું મેળવતાં કે શુનો થતાં નોકરું કાયમ રાખવા અને એક

પાયરીથી ખીછ પાયરી પર ચડતાં મોટા સાહેબોનાં ગજવામાં સરતી રકમસાચો કઈ અને કેવી રીતે, તેમજ ક્યાં સરી છે અને સરે છે તે પણ જાણ્યું છે. એન્જિનીયરીંગખાતું, ષિજ કંટ્રાક્ટરો, ટેલિગ્રાફ ઇન્સ્પેક્ટરો વગેરેની પેટાસૃષ્ટિ વળી ન્યાળી છે. મુસાફરોની ગંદકી, નારંગીનાં છોતરાં ખેડા ત્યાં જ નાખવાં, થૂકવું, ઓકવું, પાણી દોળી આખી જગ્યા અગાડવી, મોટા તાવદાન જેવા સામાનના દાગીના બનાવી ખીજનએને અગવડ કરવી, એ તો ત્રીજા વર્ગની સાધારણ વાત છે. એક અર્થ પર સૂઝને ત્રણ ખાલી છતાં રાતના ઈસ્ટાપડી ચડવી સૂઝ રહેવું, રેલવેના નોકરોની જગ્યા પરની મોનોપલી, ખીજને અગવડ પડે તો થે દોવો ઝગઝગતો રાખી ઊંઘમાં ડખલ કરી ગાળાગાળીભરી વાતો ક્યાં જ કરવી, એ ત્રીજા વર્ગની પણ સાધારણ વાત છે. તેમજ ગોરા કે કાળાની—પરદેશી કે દેશીની આરમાનમાં ચઢી બેસવાની તુમાખી, મોટા પર તરવરતો પૈસાનો ઝાક, મોટાઘના સર્ટિફિકેટરૂપ પોતે મંપાદન કરેલી ગાદીની બેઠકનું ગુમાન, ખીજ કે ત્રીજાવર્ગના અણુઘડ ઉતારને હાથે બૂલેચૂકે ઉતાવળમાં ઉદામવર્ગનું આરણું ઉઘાડતાં મુખારવિંદ્યથી પ્રગટ થતાં તિરસ્કાર અને તોછડાઇ, એ પણ ઘણે ભાગે પહેલા વર્ગની સાધારણ વાત છે. એ અધી અવનવી સૃષ્ટિ જોયા પછી ઉત્તર દિશામાં ટાલ્યી થયરી રેલવેના નોકરોને ટૂંકવાઇને મરી જતાં જોયા પછી, અને તાપમાંથી આવી લૂલાગીને કારખાનામાં પહોંચતાં મરી જતા આગવાળાઓ જોયા પછી—અને એવા અનેક દાખલાઓનો આલો સરવાળો ક્યાં કરવા બેસું?—એવી અનેક કંપારી ચઢે એવી વસ્તુઓ જોયા પછી આ નાટકમાંની વસ્તુ મને તો નહી જ લાગે એ સ્વાભાવિક છે; એટલે આ કૃતિમાં કોઇને વધારે પડતું નહિ લાગે એવું માફ દબ માનવું છે.

વળી આ નાટકના વસ્તુ માટે ઉપર જણાવેલી રખડપટ્ટી ઉપરાંત

કેટલાક સ્ટેશન માસ્તરો, ડેપુટીઓ, ફેરેજ એકઠામિનરો, તેમના સ્ટાફનાં માણસો, ફાઇવરો, આગવાળાઓ, ગાર્ડો, લીવરમેનો, નંબરટેકરો જીન્દી-ઓફિસોના ક્લાર્કો, તેમાં ખાસ કરીને રેકૉર્ડ ક્લાર્કો, સ્ટોરકીપરો, કેબિનવાળાઓ, કોન્ટ્રોલરો એ સૌએ વારંવાર વાતચિતો દરમિયાન જે હકીકતો પૂરી પાડી છે એ માટે એ બધાનો અત્યંત ઝણી છું. એમાંના કેટલાક તો મારા ખાસ સ્નેહી છે, કેટલાક તો મુરખ્ખી પણ છે. એ બધાનો જોટલો ઉપકાર માનું તેટલો ઓછો છે. એમના નામની ટીપ અહીં મારે મૂકવી જ જોઈએ, પણ વ્યવહાર હલાપણ ના સૂચવે છે. એ નામો મૂકું ને એમની નોકરીને જ ઘોકો પહોંચે તો? રેલવેનો વહીવટ ચાડી-ચુગલીથી પૂરો ભરેલો; રજનું ગજ કરતાં વાર નહિ; ઉપરી અમલદારોના કાચા કાનનો લાલ લઈ નાહકનો ગરદન મરાવવામાં પણ આંચકો નહિ ખાય એવા પણ બહુ; ત્યાં એ નામો નજરે ચડતાં જ એમના પર અમલદારોની છતરાછ વધારવા માટે નીકળી પડે એવી રીતે એ ભાઈઓનો રોટલો જોખમમાં આણવા જેવું મારે હાથે જ કહું તો મારા જેવો કૃતદ્ધની બીજો કોણ? ચોટલે આટલેથી જ સંતોષ માનું છું.

અને હવે છેલ્લી વાત. આ નાટક લખ્યું છે સજવવા માટે જ. એમાં પાત્રો ઘણાં છે, દૃશ્યો કંઈક ખર્ચાળ છે. દૃશ્યોમાં ક્યાંકક્યાંક ખાસ પ્રકારના અવાજ ઉત્પન્ન કરવાનાં સાધનોની મુસીબતો બાણું છું, પરંતુ દર સાલ સ્નેહસંમેલનોમાં તખ્તો બાંધવા પાછળ કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ જે ખર્ચ કરે છે એવી બેત્રણ રકમોનો સરવાળો કરે તો મોંઘું નહિ પડે. પહેલું દૃશ્ય જરા પણ મોંઘું નથી. ઝાંપો બનાવી શકાય, ફૂવો બતાવી શકાય, કોટડી રચી શકાય. બીજું, પાંચમું અને સાતમું તો સહેલાં છે. ત્રીજું ચોથું કંઈ અઘરું નથી. ફક્ત દીવા ગોઠવવાની આવડત જોઈએ.

એક કાળો પડદો લેખ્યો. દશ્ય બદલવા માટે ત્રણ નાનાં દશ્યો પૂરતા વખતનાં રાખેલાં છે. રેલવેની ખાસ સાધનસામગ્રી, યત્તી, કપડાં, વાવટા, ધર્નિચર, ટેલિફોન વગેરે ચાલુ નાટકોમાંના ભલકાદાર રાજનતા જમા કરતાં મોંઘાં નહિ પડે. ધ્વનિપ્રયોગ જોડે અવરો છે. આગગાડી આવવાજવાના અવાજ પણ કેળવાએલો કાન એ રમતમાં રજૂ કરી શકે. છતાં કોઇ ઉત્સાહી ટાળીને જે કાંઈ મુશ્કેલી નડે એનો જનતો તોડ કાઢી આપવાને હું તત્પર રહીશ. પાત્રો ઘણાં છે એ ખરું, પણ એક જ વ્યક્તિ હોશિયારીથી એત્રણ પાદ કરી શકે એમ છે. ક્લીનરો, મુસાફરો અને લિખારીઓ તો તેના તે જ થઈ શકે. પાત્રોની ભાષા પૂરતા પ્રમાણમાં તળપદી નથી કરી, પરંતુ ભજવતી વખતે યોગ્ય ઉચ્ચારના ભાર સાથે કરી લેવી એવો મારો નંત્ર આગ્રહ છે. શુદ્ધામમહમદ તો લગભગ શુદ્ધ ગુજરાતી ઉચ્ચાર જ બોલે. કારખાનામાં જાતજાતની પ્રજા-પચરંગી શંભુભેળા-એટલે ભાષાના ઉચ્ચારનું વૈવિધ્ય ભજવવાના પ્રસંગાનુસાર રાખવામાં વાંધો નથી. તેમજ આ નાટકમાંના સ્ટેશનને ગુજરાતનું કે પીળા પ્રાંતનું અમુક જ સ્ટેશન માની લેવાની પણ જરૂર નથી.

અને દર નાટકમાં જે કાંઈ છું તે અહીં પણ કરીને કાંઈ છું કે સ્ત્રીઓનો પાદ સ્ત્રીઓ જ ભજવે.

ગુજરાતમાં એક સુંદર અને ભવ્ય નાટ્યમંદિર આંધવાની મારી હોંશ મેં ક્યારની જાહેર કરી દીધી છે. એ સપોરમો દિન ક્યારે આવશે—કોણ જાણે ! પણ જો મારું મનમાન્યું નાટ્યશૃદ્ધ હોય તો આ નાટક ભજવતી વખતે શરૂઆતમાં ચાલુ નાટકશાળાઓમાં ત્રણ ઘંટડીઓ વગાડવામાં આવે છે તે ન વગાડતાં રેલવેમાં વાપરવામાં આવતા સ્ટેશન-ઘંટ જ વગાડવું;

નાટ્યમંત્રી ગીત વર્જેતું પુરતઃ પાંચસાત ગણુને આગવાગાનાં મેલાં
 કપડાં પહેરાવીતે જ એમને હાથે વેચાણું; દરવાજા પર ટિપ્પી કાસનારા-
 એને રોડના ઉપર બેઠામાં આવતા ટિપ્પીએટ્ટરનો પહેરવેશ પહેરાવું;
 તેમના હાથમાં એટ્ટેસ્ટ સાલુમી-પંચ આપું; અને નાટ્યમંત્રી ટિપ્પી રેલવે
 ટિપ્પીને લેવી જ નહિ બતાવું? રામચરણુ ભૈયો દોડતે સાથે ગાઈ શકે
 તો હારમોનિયમને તો તિસાંજલિ આપું. મારું પોતાનું નાટ્યગૃહ હોય તો.
 હો—યું યું તહિ કું?

ચન્દ્રવદન મહેતા

શબ્દસૃષ્ટિ

[શબ્દકોષ દ્વંત સાહિત્યની દુનિયાનો જ હોતો નથી. સાહિત્યની સૃષ્ટિમાં પણ ક્રેટલીક સાહિત્યની કૃતિઓમાં પાછળ એમાં લેખકે વાપરેલા ભારે શબ્દોના અર્થ આપવામાં આવે છે. અને ઘણીવાર તો એ અર્થમાં અપાતા સહેલા શબ્દો મૂળ કૃતિમાં વાપરવામાં આવે તો કૃતિ વધારે સારી થાય. પરંતુ અહીં એથી લેણો ક્રમ છે. સાહિત્યની દુનિયામાં તેમ જોડ દુનિયામાં, મીઠ દુનિયામાં, આગગાડીની દુનિયામાં સૌસૌનો ખાસ શબ્દકોષ હોય છે. એમાંના ક્રેટલાક શબ્દોનો ઉપયોગ નાટકના વાતાવરણ માટે આવશ્યક હોઈ ખાસ કર્યો છે; અને તેથી તેમની સમજૂતી અહીં આપવી જરૂરની લાગી છે.]

દરાવર: ડ્રાઈવર, એન્જિન ચલાવનાર.

લાઈટ એન્જન: ભાર વગર એકલું દોડતું એન્જિન.

દરાવરખાના: ડ્રાઈવરોને રાતવાસો કરવા આંધેલું મકાન.

કોલોનાય: ડ્રાઈવર વગેરેને કોને કઈ ગાડી લઈ જવાની છે તે કહેવા જાય એમને બોલાવવા જાય, રાત્રે જગાડવા જાય, વગેરે કામો કરનારો કારખાનાનો નોકર.

ટર્નટેબલ: ટર્નટેબલ. એન્જિનનું મોટું એક દિશામાંથી બીજી દિશામાં ફેરવવાનું, ગોળ ખાણમાં પાટા નાખી તે પર પૈડાંવાળું ફરતું ટેબલ.

લોકો: Loco. આગગાડીની સૃષ્ટિમાં મુખ્યત્વે એ લાગ હોય છે. લોકો અને ટ્રાક્ટર. પછી એન્જિનીયરિંગ, મેકેનિકલ વગેરે. ટ્રાક્ટર તે રોશન અને તેને લગતો વહીવટ કરનાર ખાતું. લોકો-તે એન્જિનની

સાધુસૂઢ, મરામત કરનારૂં ખાતું. ધૂધવરો, આગવાળાઓ, સદાઈ-
વાળાઓ એ બધા એ ખાતાના નંતુઓ છે.

ડી. એલ. ઓ.: તે ડિરેક્ટ લોકો સુપરિન્ટેન્ડેન્ટનું ટૂંકું નામ. અમુક ભાગ-
ના લોકો ખાતાનો ઉપરી.

ડી. ટી. એસ.: ડિરેક્ટ ટ્રાફિક સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ. ટ્રાફિક ખાતાનો ઉપરી.
કેટલેક ટેકાણે આ બંને ખાતાં એક જ ઉપરી હેઠળ પણ હોય છે. ત્યાં
ટ્રાન્સપોર્ટ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ કહેવાય છે.

એક્ષ. ઈ. એન.: એન્જિનીયારિંગ ખાતાનો તેનો ઉપરી એક્ઝિક્યુટિવ
એન્જિનીયર.

ટી. આઈ.: મુસાફરી કરતાં જે ટિકિટ તપાસવા નીકળે છે તે સાહેબ ટિકિટ
ઈન્સ્પેક્ટર.

બી. આઈ.: પૂલનો તપાસનાર ટ્રિન ઈન્સ્પેક્ટર.

સુપર હીટર: એક જાતનું સારી ચાલવાળું અને વધારે શક્તિવાળું એન્જિન.
કન્ડિલગ: જે ડબ્બાઓને જોડે છે તે સાંકળ.

બફર: ડબ્બાની આગળપાછળ જે ગોળ ધક્કા લગાવેલા હોય છે તે.

હેડ એન્ડ: પાટાને છેડે આગળ નહિ જવા માટે જિયો બાંધેલો ધક્કો.

ઈન્જિન: ખરૂં પૂછો તો આગગાડીની સૃષ્ટિનું હૃદય, ત્યાં પાટાના સિગ્નલના
સાંધા ગોઠવેલા હોય છે. એ લીવરની ખેંચાખેંચમાં ભૂલ, તો ગાડીનું
સત્યાનાશ! ગાડીને એક પાટા પરથી બીજા પાટા પર લઈ જવી,
ભાભી રાખવી—બધું એ નાના મકાનમાં કામ કરનાર ઈન્જિનર્મેનના
હાથમાં.

ટેક સરકીટ: ટેકટસરકીટ. ઈન્જિનમાં વીજળીની એવી કરામત કે એક પાટા
પર દૂર એન્જિન કે ગાડી ભાભી હોય તો તેની સામે જવાને બીજી

ગાડી માટે કોઈપણ જાતના સિગ્નલ પડી જ નહિ શકે—એ સાંધો
ચસી જ નહિ શકે, તે. સલામતી માટેનો એક સુંદર ઉપાય.

કન્ટ્રોલ: કોન્ટ્રોલ. એક મુખ્ય ઑફિસમાં ગામેગામના રેશન માસ્તરો સાથે
ટેલીફોન ગોઠવેલા હોય છે, જ્યાંથી અમુક ગાડી ક્યાં અને કેમ
દોડશે એની આખી દેખરેખ અને જુમ્મેદારી રાખવામાં આવે છે.

રનિંગ શેડ: એન્જિનો રાખવાનો મોટો તબેલો, દારખાતું.

લુપ લેન: લૂપ લાઇન જાણુ પરનો પાટો.

મેનલેન: મેઇન લાઇન—મુખ્ય પાટો.

પાઇલોટ: સ્પેશિયલ દોડવા અગાઉ પાટા સલામત છે કે નહિ તે તપાસવા
આગળ દોડે તે એન્જિન. એ સાથે એકાદ અમલદારનું સલુન હોય છે.

ફ્યારમેન: રનિંગ શેડનો ઉપરી.

સંટર: શન્ટર રેશન ઉપરના ગુડઝના ડબ્બા અહીંથી તહીં ધમ્મડી મૂકનાર
એન્જિનવાળો. ફાયરમેન, પછી શંટર, પછી ડ્રાઇવર એમ અડતી
પાયરીએ જઈ શકાય છે.

શૉપ: વર્કશૉપ. જ્યાં એન્જિનોને સમારવામાં આવે તે.

ટેચર: સ્ટ્રેચર, માંદા કે જખમીને લઈ જવાની પાયા વિનાના ખાટલા
જેવી ઝાળી.

ધક્કો: ડેડ એન્ડ.

કોપરેટી: કોઓપેરેટીવ સોસાયેટી.

રૂઝ-સમય

નાતાલની રજાના ત્રણ લાગટ દિવસો • શનિની સાંજથી સોમની સવાર સુધી

અંક ૧

શનિવાર

પ્રવેશ ૧ • આગવાળાની કોટડી	સાંજ
પ્રવેશ ૨ • કારખાનાનો ભાગ	રાત
પ્રવેશ ૩ • વેધિંગરૂમ	મધરાત

અંક ૨

રવિવાર

પ્રવેશ ૧ • સ્ટેશન ખાસતરની ઑફિસ	બપોર
પ્રવેશ ૨ • રસ્તો	સાંજ
પ્રવેશ ૩ • પ્લેટફોર્મ	રાત

અંક ૩

સોમવાર

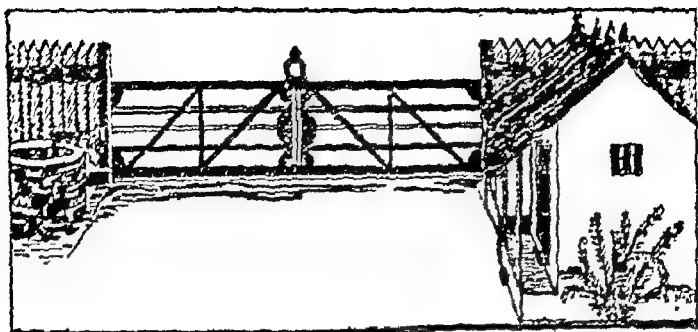
પ્રવેશ ૧ • પ્લેટફોર્મ	પાછલી રાત
પ્રવેશ ૨ • રસ્તો	પરોડ
પ્રવેશ ૩ • આગવાળાની કોટડી	સવાર

અંક ૧ . . . પ્રવેશ ૧

પાત્રો

આચરણ, રૂખી, તારણ, સમયરણ ભિયાણ, જોન્સ
સાહેબ, ડૉલ્ફર્બોય, કે. સ્ટેશન માસ્ટર, સ્ટોરટીપર

સાંજનો વખત. સામે, રેલવે ક્રાંતિ માટે હોય છે એવા બે બંધ દરવાજા
જાણાય છે; એમાં એક ઉપર લાલ બત્તી દેખાય છે. એક બાજુ ફવાની પાળ
ઉપરથી એક આડી તળી જાણાય છે, એમાંથી મહેન્દ્રલાલ ધુમાડો પણ
હલીક નીકળતો દેખાય છે. બીજી બાજુ બે કોટડીઓ, સામી નહિ, પણ ફવા
તરફના બારણાં પડે એવી રીતની, આવેલી છે. કોટડીઓની બાજુમાં પાછળ
સાહેબો માટે ટેનિસકોર્ટ છે એ હજી બેસાતું છે.

[‘જોડી, છોકરા-જોડી! જોડી! એએઈ ખસડી, બધી બધી’-
ના અંદરથી અવાજ આવ્યા કરે છે, ને તખ્તા પર ટેનિસનો
દરો આવે છે તે છોકરા લેવા આવે છે ને હાઈ જાય છે. એક
દરો પાસેના ફવામાં આવીને પડે છે ને છોકરા નિરાશ થઈ જોયા
કરે છે. અંદરથી ટેનિસની રમતની ખૂબી સંભળાયા બ કરે છે.
રૂખી પાણી ભરીને આવે છે ને ખાલી ઘરે પાછી જાય છે.
એ એમ ફેરા ફર્યા બ કરે છે. હાથમાં ટેનિસ રૅકેટ સાથે
જોન્સ સાહેબ પ્રવેશ કરે છે.]

જોન્સ: હુમ દેખા કાયકુ નહિ? હં! હુ ખસડી—

નારણુ: સા’બ, ઈસમે ગિર ગયા.

જોન્સ: બટ હુમ દેખા કાયકુ નહિ? હંમ, જાઓ અંદર ફૂલે મે,
ઓર લેકર આઓ, બદમાશ!

[રૂખી આવે છે, સાંભળે છે.]

રૂખી: અલ્યા શું છે નારણીઆ?

નારણુ: કંઈ નહિ બા! એ તો સા’બની દડી ફવામાં પડી ગઈ છે તેથી.

રૂખી: તે તે ફૂંટી’તી અંદર?

નારણુ: ના બા! હું ફેંકું કંઈ? ઓ તો સાંબને ફટકે જ ચાલી
આવી ને હું લઈ તે પહેલાં તો ફવામાં પડી.

જેન્સ: ઓ જૂરૂ જોલટા હય, બદમાશ! ગદ્દા.

નારણુ: ના, મા, ઓ—

જેન્સ: ચૂપ રહે, યૂનીગર! ગિરા ટો દેખા કાયકું નહિ, જંગલી!
(પકડીને ફેંકેટથી બેચાર ફટકા લગાવી દે છે.) અળી અવાજ કરતા હે?
(ફળી જોઈ રહે છે.) ક્યાં, દુમારા છોકરા હય? (જરા ફળીની નજીક
જાય છે.) હાં, જોલટા નહિ કાયકું? અળી જાને દેટા હય, નહિ તો
કાઈન કરતા અમ. (નારણુને) જાઓ દુમ. (ફળી પણ ચાલી જાય છે.)
બલડી કાઈન વૂમન! (આંખ મારતો જોઈ રહે છે અને સીસોટી વગાડતો
ચાલ્યો જાય છે.)

[બાધર આવે છે. ખાંધે કંડીઓ છે. તદ્દન
મેલાં, ફાટેલાં, કાળાં કપડાં, ચાકીને લોથપોથ.]

બાધર: ફળી! ઓ ફળલી!

ફળી: (પાછળથી આવી) ઓ ત્યો, આજે તમારા નારણુને પેલા
સાયલે માર્યો.

બાધર: કોણે, ક્યા સાયલે?

ફળી: એણે રતો. એ આમ જુઓ, પણ બેઠો તે. હમણાં રમતા'તા
તે ત્યાંથી દડો છાછળી ચાલી આવ્યો, ને ફવામાં ઓ તેમાં બચારા નારણુને
ઝપેટી નાખ્યો.

બાધર: ઓ તો અમારો જેન્સ સાયલ!

ફળી: એ જેન્સ કે બોન્સ, વગર વાંકે મારજી શેતો?

બાધર: ચલ હવે, હશે; રોટલો લાય. એનું શું થાય? ઓ રામ!
કોલસા નાખતાં નાખતાં આજ તો આવડાં રહી ગયાં છે, ફળી! જાણે

છ? એ જેન્સ તો અમારો દરાવર.

રૂખી: દરાવર રહ્યો એને ધર. એથી, એમ છોકરા મારવાના? આજની વખત ફીક છે, હવે એ નહિ વેદાય. આ કંડીઆમાં શું લાયા છ?

બાધર: એ તો ફૂટ છે. ઉઘાડીશ મા!

રૂખી: કાં? છોકરાંઓ માટે?

[ઉઘાડવા નય છે.]

બાધર: હા તો! છોકરાંઓ માટે!! બોલીશ નહિ, એ તો હમણું મોકલી આપવાનું છે.

રૂખી: કોને તે?

બાધર: હવે તું મને રોટલો દઈશ, કે માથાં ઝીક્યા કરશે? બાર કલાકનું નોકરું કરી આવીએ તો યે અહીં આ રકમક. મેલ રોટલો, હું ફૂલે નાહી આવ છ. અને કંડીઆને અડીશ નહિ, સાલ્લભને મોકલવાનું છે. આ નાતાલ કની, તે જાણતી નથી?

રૂખી: ક્યા સાલ્લભને? દિવાળી જેવી દિવાળી ગઈ, તો ય છોકરાં-ઓએ ખાંડનો કડકો જીભે નથી ચાખ્યો, કે નથી એક ફૂલકણ દીધું; ને આ મૂઆ સા'ભને આવડો કંડીઓ! એમની દિવાળી ને આપણી હોળી!

બાધર: બસ હવે; તું ન સમજે, મૂરખ! કંડીઓ જશે તો એ પેસા વધારેની આશા. પૂછ રામલૈયાને.

[પરોશી રામચરણ આવે છે.]

રામચરણ: ક્યા હે બાઈઈ?

બાધર: કુછ નહિ ભાઈ, એ તો આ આપણી ફૂટની વાત. બારબાર કલાક અંજનમાં કોલસા નાખ્યા કરીએ તો માંડ આઠ આના રોજ મળે છે. તેમાં સા'ભની મેરણની થાય તો વળી દશ આના થાય, તેનો આ કંડીઓ આપ્યો છ. છોકરાંઓને માટે જ ને? શું કરીએ? આટલું

પણ ઓછું પડશે. હજી તો બીજી બે બાટલી પણ આણવી છે, પણ એટલા પૈસા ક્યાં છે? અને રૂપી ખૂમો પાડે છ;—લે હું નાહી આવું.

રામચરણ: એ તો બાઈ! રેલવર્થ કી બોલ્યાલા હૈ. હમેરે ડીપાટ મેં લી ઐસા હિ ચલતા. ઉસકી નાતાલ આઈ તો દસબીસ બાટલ ભેજના હી પડતા. સખ રેલવર્થ બાટલ સે હી ચલતા.

રૂપી: પણ લૈયાજી! આ તમારું તો હજી દેવું પત્યું નહિ, ત્યાં તો આ બીજું કરીને લાવ્યા હશે.

રામચરણ: અરે બાઈ! હમારા દેવા તો કીક હૈ. ઉસકી પરવા મત કરે, સખ રેલવર્થ ઐસી. એ નાતાલ મેં દેખો તો એ સખ ડીટી એસ, ડી એલ ઓ, એકસીએન સાખ ઓર ઓ બડા ડાક્ટર સખ નાયરંગ કરેંગે, બોટલ પીએંગે ઓર જીંગાર લી ખેલેંગે. સખ દરાવર લોક ઓર મડમ-સા'બ સખ ધૂમ મચાવેંગે. કૌન કિસકી ઓરત વો બી ભૂલ જાએંગે. ઓર એ સખ મઝા સારી લેન પર અપના પગાર મેં સે નીકલેગી. તુમ જાઓ બાઈ, બાધર કુ રોટલા દો. અચ્છા, જે રામજી કી; મેં લી થોડા પકા લેતા હું. રાત કુ આજ ઇરિપીસલ જાને વાલે હૈ. ઇરટેસન માસ્તર સા'બ આજ નહિ આયા અખી?

રૂપી: ના, દેખ્યા નથી હજી. બાકી અત્યારે તો રોજ આવી જાય છે.

રામચરણ: આજ નારણુ લી નહિ આયા ક્યા? રાત હો ગઈ ને?

રૂપી: એ...તાં, ટેનસની જાળી લપેટે. જોન્સ સા'ભે આજ નાતાલની બોણી આલી દીધી.

રામચરણ: ક્યા કિયા બાઈ?

રૂપી: પડખા પર બેચાર ફટકા દઈ દીધા બાપજી!

રામચરણ: અરે રામ રામ! વો સાલા જનાવર જોન્સ ઐસા હી કમખખત હૈ. (અંતે અંદર જાય છે.)

[નારણુ આવે છે, કંડીઓ જોઈ ઉઘાડે
છે ને એમણે નારંગી કહાડી ખાવા
માંડે છે. ખાતોખાતો અંદર જાય છે.]

રૂખી: (ખહાર ધસી આવતી) એ નાં ખા, નારણીઆ! નાં ખા!
તારા બાપા જોશે તો ખૂમ પાડશે.

નારણુ: કેમ મા, આ આપણું ન્હોય ?

રૂખી: આપણું હોય ખેટા? એ તો લૈય, તારા બાપા કહેતા હતા,
સા'ભને મોકલવાની. અડીશ નહિ એ ઝેરને.

નારણુ: ક્રિયા સા'ભને ?

રૂખી: હશે કોઈ કાળમુખો.

[કંડીઓ ખરાબર વગે ઢાંકતી રૂખી ચોટલે બેસે છે.]

નારણુ: ખાધને મા, મારે હમણાં પાછા જવાનું છે.

રૂખી: રાત પડીને હજી શું છે? અંધારે હજી સા'ભડા દડા રમવાના'તા?

નારણુ: આજે એમની દિવાળી શરૂ થાય છે, તે મજબાની છે.

રૂખી: હા, હા; આ કંડીઓ એની જ મોંઝાણ છે તો. લે, તારા બાપા
નહાઈ આવે ને તું બેસી જજે; જો ભૂખો ન રહેતો. ને રાતે એ કાળમુખા
લોકના વધેલા એંદા દુકડા ખાતો નહિ. જા, તુંયે ટાંકીએ નહાઈ આવ ખેટા!

[નારણુ જાય છે.]

એ મૂઆ સા'ભડા તે કેટલુંક ખાશે ? ને આવો તે કંઈ એક કંડીઓ જશે ?
અચારા નારણુ છ મહિનાથી એક કોલું કેળું પણ નથી જોયું. લાવ થોડું
સંતાડી દઉં, અચારાને કાલે કામ લાગશે.

[કંડીઓ ઉઘાડે છે, થોડાંક રૂખી ઘરમાં મૂકી
આવે છે. ત્યાં રામચરણ લેયો ખહાર આવી—]

લેયો: નારણુ આયા ક્યા ?

રૂખી: આવે; એ ... ટાંકીએ ના'વા જાય.

લૈયો: ઓ—દેખો એ ઇસ્ટેસન માસ્તર સાહજ લી આ રહ્યા, બાઈ! ઓ કબી ચૂકનેવાલા નહિ. આખી રેલવર્ક મેં ઝૈસા અચ્છા આદમી કોઈ નહિ. સીધધા ચલનેવાલા. કલજ બલજ કુચ નહિ. ચાંદી કલજ ઇસકી. નહિ લાયજરી, નહિ ઇનસ્ટીટ્યૂટ.

રૂખી: અરે હા રે; બહુ લલા. ભગવાન એતું લહું કરો!

લૈયો: ભગવાન ક્યા લલા કરે ઇસકા? લલાઈ હી ઝૈસી ઇસકી કે ઇસકું પગાર મેં બઢતી લી કદી નહિ મિત્રતી.

રૂખી: કેમ જે?

લૈયો: ઓ સીધી લાઈન કા આદમી. નહિ કીસીકી સલામ કરનેવાલે, નહિ બાટલ ભેજનેવાલે. ઇસસે તો અલી રીટાર હોને કી ઉમર હુઈ તો લી હીપોટી મેં પડા રહ્યા.

[રે. સ્ટેશન માસ્તર આવે છે.]

લૈયો: આધ્યે, જે રામજી કી માસ્તર સાહજ!

રે. માસ્તર: ક્યું? બાધરજી નથી કે?

[ફવાની પાળે બેસે છે.]

રૂખી: એ હમણું જ આયા ને ના'વા આ.

રે. માસ્તર: ને નારજી?

રૂખી: એ યે ગયો એના બાપ સંગાથે ના'વા.

[દરમ્યાન લૈયો અંદર જઈ પાણીનો લોટો ભરી લાવી આવે છે.]

લૈયો: લો સાહજ.

માસ્તર: લાવ ભાઈ! (પાણી પીએ છે) આજ તો રાતના ધમાલ થવાની. અને દિવસના તો જરા પણ ઊંઘ આવી નથી.

લૈયો: હાં સાહજ! અલી ટ્રાન્કિ ઝૈસા હી ચલતા.

રે. માસ્તર: અરે ભાઈ એક સ્પેશિયલની ધમાલ છે આજે. આખી

રાત હેરાન થવાનું છે. આજે અહીં જ ખેસવું છે. લાંબે દરવા નથી જવું.

રૂખી: અરે માયાપ! ખેડો તો તમારું ઘર છે. આ તમે આટલા આવો છો, તો ખેંચડી વાતો થાય છે ને મન મોડવું થાય છે; બાકી આ રેલવે તો છવ લેવા ખેડી છે.

ડે. માસ્તર: અરે, છવ લે તો તો મારું સ્તો. પણ આ તો છવનાં મારે છે.

લેયો: મૈ જરા રોટી પકા લઉં સાહ્ય?

ડે. માસ્તર: હા ભાઈ હા, તારું કામ આટલી લે. રેલવે કંઈ તારે માટે ચોલવાની નથી. હમણું ડ્યુટીનો ટાઈમ થશે. [અંદર જાય છે.]

રૂખી: તે માસ્તર સા'ય! આ રેલવર્ષમાં ગમે આવું જ? એ મૂળા બારબાર ને ચૌદચૌદ કલાક નોકરી કરાવે તે વધારે માણસો શા હાઈ નહિ રાખતા હોય?

ડે. માસ્તર: એ તો છે સ્તો; વધારે માણસ રાખે તો નોકરોને જોઈ કલાક કામ કરવું પડે. પણ વધારે માણસોનો પગાર કોણ આપે?

રૂખી: કેમ કોણ આપે? કંપની મરકાર આપે—

ડે. માસ્તર: હા, તો પછી સાહેબોનાં ગળવાં કેમ ભરાય? એમને કંઈ જોઈ પગાર આપે?

રૂખી: જોય રામ! તે સાહેબના વિના બીજા કોઈ એ કામ તો કરી હશે?

ડે. માસ્તર: અરે ખેન! એ વાતમાં જ કંઈ માલ નથી. કરવું હોય તો બધું થાય. આપણા હિંદીઓને ઑફિસરો બનાવે તો એ ગિયારા તો એમના કરતાં અગ્રધા પગારે રાજ થઈને કામ કરે. કંપનીને નફો પણ મારો થાય વધારે માણસો પણ રોટી શકાય અને આ બારબાર કલાકના ધૂંસરામાંથી પણ નીકળાય. પણ એને તો કંઈ કરવું જ નથી.

રૂખી: પણ એનું કારણ, બાપણ?

ડે. ભારતર: કારણ શું વળી . . . વિલાયતમાં એના મામામાશીના છોકરાઓ હોય કની? તેને પછી ક્યાં નાખવા? અમારે માથે ન્યાં એક સાદેબ નેહએ ત્યાં અગિયાર સાદેબ છે આજે.

રૂખી: સત્યાનાથ જય એમનું. આ બાધરણના હાલ તો જુઓ છો ને? ન્યારે અંજિન પરથી આવે છે ત્યારે ઢગલો.

ડે. ભારતર: અરે આગવાળાની નેકરી એ કંઈ મસ્કરી છે? કામના પ્રમાણમાં પગાર જુઓ તો કોડીનો.

રૂખી: બાપણ; એનો કાંઈ ઉપાય જ નહિ એમ?

ડે. ભારતર: અરે ધાય તો બધું ચે, પણ આપણામાં સંપ નેહએને? આજે તો હું તમારા ગળા પર છરી ફેરવું ને તમે મારા ગળા પર ફેરવો એવા હાલ છે. ન્યાંત્યાં ચાડી ને ચુગલી. કોઈ પોતાનો સ્વાર્થ પણ મનજતું નથી. એમાં આપણા ખૂરા હાલ થતા જાય છે. બાકી મગદૂર શી છે કે આવી રિયતિ રહે. બહેન! એમાં આપણા લોકનો પણ કંઈ એછો વાંક નથી તો.

[બાધર આવે છે, રૂખી અંદર જાય છે.]

ડે. ભારતર: ફ્રેમ બાધર! શું આવ્યો?

બાધર: ફેરટી વન ડાઉન સા'બ! આ હમણાં આવો ને નાઇને આઇલો આવું છ. બહુ દા'ડે બેગા થયા!

ડે. ભારતર: હા, હું તો રોજ આવું છું. પણ તારી નોકરી ખરાબ. રાતપાળી પરવડે, પણ આમાં તો શરીર તૂટી જાય.

બાધર: સા'બ, આવા વખતમાં બીજું શું ધાય? જીવીએ છીએ એ જ ભગવાનની મહેરબાની. આ તમે છો ને આટલી માયા રાખો છો એ જ ખસ છે.

માસ્તર: અરે ભાઈ, શાની મહેરબાની? શું કાંઈ જવાના હતા સાથે? આ રેલવેની નોકરી કરતાં ત્રીસ વરસ થયાં, અને આ પડ્યા છીએ ત્યાંથી આપણને કોઈ ખસેડવાનું નથી. તેમ આપણે કાંઈ વધારેનો મોડ હવે છે પણ નહિ. આખરે એક વર જઈએ એટલે ખસ.

બાધર: હા સા'બ, એ જ ખસ. તમારા જેવા સારા માણસની કંપનીને કાં પડી છે? બાપી તમારી પછીકના તો કંઈક રેસનમાસ્તર થઈ ગયા, ને તમે હજી રેપુટીમાં જ; એ કંઈ ઓછો જલમ છે? કીક છે બધું સા'બ!

ડે. માસ્તર: હા ભાઈ, હા! આ કાજળની કોટરીમાંથી અણીશુદ્ધ બહાર આવીએ એટલે ગંગા નદાયા. બાપી રેલવેમાં આખર; ન્યાય ને સચ્ચાઈ હવે રહ્યાં નથી. તું હવે નીરાંતે રોટલો ખા ભાઈ. હું જાઉં. મને જે આજે કીક નથી. ક્યાં ગયે ભાઈ, જે રામજી કી!

ભાઈ: (બહાર આવી) હાં સાહબ, જે રામજી, જે રામજી.

બાધર: સાહેબજી સાહેબ, આવજો.

[માસ્તર જાય છે.]

બાધર: બહુ ભલા માણસ જે. કોઈનું પણ કામ કરી છૂટે. લાઈન પર આવા પરગણુ બહુ થોડા, હં.

ભાઈ: બહે ખાનદાન આદમી છે. નહિ કીસીકી ખટપટ. આપ ભલા અપના કામ ભલા. વો દુસરા આસિસ્ટન્ટ છે, વો તો કુત્તા કા અવતાર જેસા હં. ઓર જે દેખો, કયસા ભલા આદમી!

બાધર: હાં, જો ચાલો રોટલો ખાઈ લઈએ. (નજર કંડીઆ પર જતાં) એ આ કોણે ખોલ્યો, કંડીઓ?

કુખી: (બહાર આવી) કંઈ નહિ—કોઈએ નથી ખોલ્યો. જો ખાંધી આપું હવે, ખૂસો ના પાડો.

બાધર: અરે પણ મૂરખી! અડધો ખાકી જોશે તો સા'લડો ખીજશે.
તું સમજે નહિ.

રૂખી: હવે થયું શું? બે નારંગી આ નારણીઆ માટે રાખી લીધી
તો? ક્યારે કદી છોતરું થે જોવા પામ્યો છે બચ્ચારો? ને સા'લડાને શી
ખબર પડવાની હતી જે? આવા તો કેટલા થે કંડીઆ જતા હશે.

બાધર: અરે જાય તો ઘણા થે, એટલે જ તો એને ખબર પડે ને?

રૂખી: કેમ?

બાધર: એ મૂઆ તો ગણે, ને પછી વેચી ખાય!

રૂખી: હાય ખાપ!

બાધર: બાટલી હોય તો બે બેગા મળી પીએ ને વધારે હોય તે એના
ઉપરીને મોકલાવે. એ કંઈ ઓછા જ દુકાળમાંથી આવેલા, તે અધું ખાય?

રૂખી: ત્યો ચાલો, હમણાં બેસો છો, કે નારણીઓ આવે ત્યારે?

બાધર: હજી નથી આવ્યો?

રૂખી: એ થે આવીને તમારી પાછળ જ ના'વા ગયો ને? ને પાછો
જવાનો છે. નાતાલ છે, એમ કહેતો હતો.

બાધર: વાઈ આવવા દે; ચાર દા'ડે બેગાં મળીને ખાઈશું. વળી
પાછા લેન પર ગયા તો કોણ જાણે. એ બચ્ચારાને જોન્સ સા'ભે ખૂબ માર્યો.

[દરવાજા તરફથી હાથમાં બત્તી લઈ દોલબોય આવે છે.]

ડોલબોય: એ બાધરજી ... જવાનું છે.

બાધર: કોણ, ડોલબોય? વળી શું છે?

ડોલબોય: તમારે જવાનું છે રાતની ગાડીએ.

બાધર: કાં, જાનમમાં? નથી જવું!

ડોલબોય: પણ નહિ ચાલે; ઈસપીસલ છે લાટ સા'બની. ગોરા
આગવાળા કોઈ નથી આજે. જેનિંગ, સ્મિથ, ડીમેલો, બ્રાઉન બધા નાચવા

ગયા. વિદ્યુતે અતારે ચઢાવેલો છે. દરાવરખાનું આખું ખાલી! પહેલા આગવાળામાં તમે ને ખીજમાં કોઇને તૈયાર કરવાનો. મુકાદમ શોધવા ગયા છે.

આધર: અલ્યા પણ આ હું હમણાં તો ગાડી છોડીને ચાલ્યો આવું છ ને આ અંગ પરથી મેથ ઉતારીને ખેંડો ને તું આવ્યો! હું નહિ જઈ!

કોલબૉય: મુકાદમ ખીજશે આધરજી! ને દા'ડો કાપશે તે જુદો.

આધર: પણ અંડરેસ્ટ કેમ જઈ? આ આવોડા તો રહી ગયા છે. અને ખીજને આગવાળો ફોલયા જેવો. આખી રાત કોલસા ભાગીભાગીને હાથ દુખ્યા છે ને શગનલ જોઈજોઈને આંખો દુઃખી. ના, ભાઈ ના—

કોલબૉય: તે કાંઈ છુટકો છે? ગાડી તમારે લીધે કાંઈ અટકી રહેશે? આડર છે તે જતું જ પડશે. હ્યો સહી કરો.

[રૂખી બહાર આવી બેસી રહી સાંભળે છે.]

આધર: ના આપજી ના, નેમ પરમાણે તો મને ચોવીસ કલાકનો રેસ્ટ જોઈએ ના? એ આખી રાતના ઉજ્જગરા, ખાધાનાં ફેકાણું નહિ. આડે દા'ડે એક રાત તો ધરભેગો રહેવા દો!

કોલબૉય: આધરજી! ભૂંડું થશે, હો! મુકાદમ જાતે આવશે તો ભારે થશે. આજે કોઈના મગજનું ફેકાણું નથી; એ ખી પાછો જાહેરવાલીને ખેંડો છે.

રૂખી: તો શું થયું? એ નહિ આવે. જરા જંપવા તો દો. બિભા રહેવાની તો ગત નથી એમનામાં. કંપની શું આલીને, ભારો અંધાવી દેવાની હતી જે! અરે, કાલે મારો નારણ ફૂંચિયું લાકડું લેવા કારખાને ગયો તેમાં તો તમે બધા એને ખાઈ ગયા; ને આ સા'લડાઓને ત્યાં ટોપલેટોપલા કોલસા ને બલતણુ બધ એનું કંઈ નહિ?

કોલબૉય: હવે રૂખીબેન, એ બધી આડી વાતો અહીં ના કરો. આ તો રેલવે છે. લૂટે તેનો માલ, ને પકડાયો એ ચોર. નારણને ના

કહેવામાં હું નહોતો ત્યાં.

રૂખી: તું નહિ હોય, ભાઈ, તો ખીજો, પણ કોઈ તારા જેવો જ કારખાનાવાળો. દૂરિયે લાકડે કંપની ભીખ નહોતી માગવાની. ખરે અપોરે આજે એક ઘાસલેટનો ડબો ડીલો સા'બને બંગલે જતો મેં દેખ્યો અને અહીં તો પૂમકુંડ પલાળવાને ય તેલ નથી! ભાઈ, મને વધારે ના બોલાવ.

કોલબૉય: હશે રૂખીબોન, અસ હવે, એ વાત પડતી મૂકો; હજી મારે બાર બંગલે રખડવાનું છે. બાધરજી, સહી કરો. બે વાગે ફાર દુવેન્ડી દુ માં આગ નંખાશે. ઇસપીસલનો ટેમ શ્રી બરાબર. અડધી રાત એક બાંધ કાઢી નાંખજો.

બાધર: ના, ભાઈ ના, મને ના સતાવ; હું નહિ જાઉં.

કોલબૉય: જવું પડશે, બાધરજી! અંહં, કંઈ આ ફરિટના કંડીઆ આણ્યા છે? પૈસા ક્યાંથી લાવશો? હજી તો કોપરેટીનું તમારું કંપનીને ભરાણું બાકી છે. ને નોકરું ગુમાવશો તો આજને દા'ડે કોણ તમને આલવાનું છે! લ્યો, કરો સહી; કે કરી દઉં હું? અંજન પણ સરસ છે. એથ કલાસ, ફાર દુવેન્ડી દુ! લ્યો ચલો.

બાધર: દરાવર કોણ છે?

કોલબૉય: હજી નક્કી નથી. અહીંથી પછી ત્યાં જ હોંડ્યો. ઘણે ભાગે તો જોન્સ સા'બનો ટન આવશે.

બાધર: જોન્સ સા'બ! નહિ નહિ, કોલબૉય પાછો જા; હું નહિ આવું. ઓ ભગવાન! નોકરું નથી કરવું મારે. આખી લેન જોતાં ડોળા ફાટી જાય, કોલસો નાખવાનો તે જૂદો. અને લેન કલીઅર લેતાં દમ નીકળી જાય છ ભાઈ! હજી છાતીમાં દુખાવો તો પૂરો બેઠો ય નથી. યવનની સામે છાતી દુખી જાય છ. ના ભાઈ, ના!

કોલબૉય: પણ ઇસપતાલમાં જઈ આવીએને, લલા માણસ!

રૂખી: કાં ઇસપતાલ જાય? હજી આવ્યાને તો વાર નથી થઈ. અને જોઈ તમારી ઇસપતાલ! આખી સવાર બે કલાક તડકે તપવું પડે ત્યારે દાકતરને પુરસદ મળે છે ને તપાસે ના તપાસે ને કાગળીયું ઘસડી આવે. રોગ શું છે એ તો પૂછતો પણ નથી.

[રામચરણ બહાર આવે છે.]

રામચરણ: યે ક્યા ખિટપિટ લગાઈ હે, ઓર?

રૂખી: લ્યો જુઓ, પૂછો ભૈયાજીને ઇસપતાલની વાત. બે દિવસથી એ પણ ત્યાં આંટા મારે છે.

રામચરણ: અરે અસપતાલ કા નામ મત લો. ઓ તો દવાઈખાના હે યા કસાઈખાના? ઉધર જાતે વો કભી અચ્છા હોતા નહિ, ઓર સદાઈખાને મેં સોતા વો કભી બહાર આતા નહિ. બહાર કી દવાઈ લેને કુ રૂખીઆઈ ગઈ, તો રૂખીઆઈ કા નામસે હી દવાઈ દે દિયા! ઓર ઇસમે દેખો તો બિલાયતી નમક. નહિ પૂછતા કે નહિ દેખતા કે ક્યા દરદ હે! બડા દાકતર તો બડા અંધા હે લાઈ!

કૉલબૉય: ઠીક ઠીક હવે; લ્યો બાધરજી મને મોડું થાય છે. લ્યો જુઓ, આ એકડો કંઈ છું તમારા નામનો. બે વાગે આવી રહેજો. લ્યો જે રામજીની, ભૈયાજી! (જાય છે.)

રામચરણ: અરે! યે ક્યા? ડચુટી આઈ ક્યા? અરે અખી તો આયા, ઓર યે ક્યા તમાશા લાઈ? એ કોમ સા'બ કી ઇસપીસલ કી મૈયત! સારે દિન વો હેરાન હેરાન કર રહે હૈ.

રૂખી: જુઓને રામભૈયા! શો જુલમ છે? આવ્યા તેવા તો ઢગલો થઈને પડ્યા છે. રેલવઈ તો જીવ લેવા બેઠી છે! લ્યો બિટો; નથી જવાનું. રોટલો તો ખાઈ લ્યો. આ નારણ પણ આયો.

[નારણ આવે છે; બધાં અંદર જાય છે.]

રામચરણુ: હાં હાં, ખા લો ભાઈ! હમને ભી ખા લીઆ. ઔર થોડી દેર મેં હમકો ભી જના હે, ઝો ઈસપીસલને તો ખડી મુસીબત લગાયા. જાઓ ભાઈ, જાઓ! હમ ભી તો જરા ગાના લગાતે.

[ભૈયો અંદર જાય છે, ઠોલક અથવા ભાંગેલી
હારમોનિયમની પેટી લાવે છે; એકતારો પણ
લાવે છે. ને ત્યાં જ ઓસરી પર બેસે છે.]
(ભૈરવી)

તૂને અજળ બનાયા રેલ! રામા,

તુંને અજળ બનાયા રેલ!

જહર અગ્નિ ઔર સાસ ધુવા કા, યે માયા કા રેલ;
તન કા ઇંજન છુક છુક ચાલે, બડા બનાયા મહેલ: તૂને
સંસાર સડક પર ચલતે ચલતે, ખૂબ હિડાયા રહેલ;
નસીબ ઘંટા હરદમ બજતા, ગૂંહોત લગાયા ટે'લ: તૂને
કદ કી ખખરી ચલી રહેગી, કાલસીટી સે પહેલ;
અરે મુસાફિર, ચપટી મેં સબ ખતમ હોયગા ખેલ: તૂને

[ગાઈ રહે છે, ને બાધર તથા નારણ
આવે છે. નારણ જાય છે. જતાં જતાં]

બાધર: હા ભૈયાજી, ખેલ ચપટીમાં જ ખતમ થવાનો છે.

રામચરણુ: રામચન્દ્ર કી જો, ભાઈ!

નારણુ: મા જઈ છું, મોડો આવીસ. ટેનસ પરથી સીધો ઇસ્ટેસન
જઈસ; વેટંગરૂમમાં પંખો ખેંચવા.

રૂખી: હા ખેટા!

[નારણુ જાય છે.]

બાધર: એ નારણુ આમ આવ. લે, આમાંથી એક નારંગી ખા.

નારણુ: ના બાપા, હવે જૂન નથી. ને એ તો અંગલે મોકલવાનું છે ને ?

બાધર: ઈઈ નહિ, મોકલશું બાકીનું. બા, બેટા!

નારણુ: (એક ફળ લે છે) અમ.

બાધર: ફીકન્ત, જો; આ વખતનો તારો પગાર તારી માને ન આવતો!

નારણુ: તો?

બાધર: તું જ રાખજો, કેટલા ? પંખાવાળાના પાંચ ને કલબના એ સાત મળશે ને? થોડાકનાં લુગડાં સીવડાવજો.

નારણુ: ના બાપા, છ મળશે. એક દડી ફૂલે પડી એનો એક રૂપિયો દંડ થશે ને?

[રડવા જેવો થક જાય છે.]

બાધર: વાર જ બેટા! એક રૂપિયો હું તને આલીશ, જા.

રામચરણુ: બહેત અચ્છા લડકા હે. સારા દિન જાહેમત ઉઠાતા.

બાધર: ભैयाજી, મારે એકનો એક છે, આ આટલો . . .

[બત્તી સાથે કોલબોય પાછો આવતો દેખાય છે.]

રામચરણુ: એ ક્યા સિતમ હય ભાઈ!

બાધર: કોલબોય લાગ છે, ભैयाજી!

રામચરણુ: યહી હય, અબી ફિર ક્યોં આયા ? એર બત્તી બી લાલ-લીલી ક્યોં કરતા હય ?

બાધર: ભગવાનને માલમ.

[કોલબોય પાસે આવે છે.]

બાધર: ભैयाજી ! હું નહોતો કહેતો કે એ કોલબોય જ છે.

રામચરણુ: તુમ બી બડે અચ્છે હો ભાઈ ! ક્યા એ લાલલીલા તમાચા કરતે હો ? બેલો, અબી કિમકે મોત કા પેગામ લાયે હો ?

કોલબોય: કુછ નહિ, ભैयाજી ! તુમ તો ભજન ગાયા કરો. બાધર !

ચલો, મુકાદમ બોલાવે છે.

બાધર: પણ કેમ અત્યારે?

કૉલબૉય: એસ્તો. આજ રાતે કાંઈ નવાબૂની થશે. દિવાળી બેડી છે ને ગોરા લોકની? થ્રી દુવેન્ડી વન કાઉન કેન્સલ થર્ષ. વીલીઅમ્સ લાઇટ ઇશન જવાનો. તમારી બુકિંગ હમણાંની આવી; પહેલો મેલ.

બાધર: પણ ઇસપીસલ—

કૉલબૉય: ઇસપીસલ બીસપીસલ કંઈ નહિ. મારે કુડેજ ફોરમેન કારખાને આવ્યો ને બધી બુકિંગ બદલી કહાડી.

બાધર: કોણ કુગી સા'બ! જાતે.

કૉલબૉય: હા હા. ઇસપીસલમાં તો ગોરા દરાવર ને ગોરા આગ-વાળા અને એ કલાસના જવાના. રસ્તમજીને શાસ આપી, ને પીરમહમદને સવારની લોકલ. અને આખી રાત ફોરમેન કારખાનામાં બેસવાનો. ઓડર છે કે ઇસપીસલ જાય તે પહેલાં છ કલાક ને ગયા પછી બે કલાક દરેક કારખાને ચોકી! અને ઇસ્પેર અંજિન તૈયાર રાખવાનું. લો ચાલો, તમારે હજી ગાડી પણ સજાગાવવી પડવાની: દુ સેવન નૉટ.

બાધર: દુ સેવન નૉટ? એ તો સોપમાં મોકલવાનું છે ને?

કૉલબૉય: તે બે ટરીપ મોકું જશે. એથી જ તો વહેલા બોલાવે છે. ઇસ્ટીમ પાઇપ વગેરે જોઇ લો. તેલ વાયર બધું માગી લો. દિન-મણિશંકરે ઇસ્ટોર બોલ્યો છે. લ્યો ચાલો જલદી, હું જાઉં છું.

[જાય છે.]

બાધર: ભૈયાજી! જે રામજીકી!

ભૈયા: હા લાઇ, દુસરા ક્યા હો સકે? હમ બી જાતે હય અલી.

દેખા? 'નસીબ ઘંટા હરદમ બજતા . . .'

રૂખી: (બહાર આવીને) ક્યાં જાઓ છો?

આધર: જોયો નહિ, કાલજાંઘ આવી ગયો તે? ફારમેનનો આડર છે, જવું જ પડશે.

રૂખી: અરે પણ ખે વાગે જવાનું હતું ને? વળી તમે તો નહોતા જવાના ને?

આધર: રૂખડી! તું તો ગાંડી છું. થાડો આવેલો તે બોલી નાખેલું. કાલજાંઘ કહી ગયો તે ના સાંભળ્યું? તારો સાલ્યો જો, નારણનું શરીર જો, ઓરડીમાં અનાજ જો! ને ઘેર બિચારી ડોસી એકલી ટોપલીઓ ભરતી હશે ને લોકનાં જાણમૂતર કરતી હશે. ન જાઉં તો કેમ ચાલે? કાયા ચાલશે ત્યાં ગુધી ફીક છે; નહિ તો રામનામ.

રૂખી: મારી સોગન! ભલા થઈને આજો તો તમે ના જાઓ!

આધર: ઘેલી થા મા! કટંગનો વચાર કર, માથે ચઢેલા દેવાનો વચાર કર. આ રામલૈયાના થે હવે....

રામચરણ: અરે ભાઈ! હમારા તો નામ છોડો! જરા છુટ હોવે તબ દેના. હસકા ફિક મત કરો.

આધર: એ તમારો પાડ, ભાઈ! પણ હાથ મોકળો કરી મૂક્યો હોય તો સાઈ ને? 'કાલ કી સીટી બજે' ત્યારે ફકર ચિંતા તો નહિ! હાથ મારાં કપડાં.

[અંદર જાય છે.]

રામચરણ: અરે વાહ શુ! ભજન તો તુમને બડા યાદ કર લિયા!

રૂખી: પણ રોટલાનું શું? ક્યારે થશે ને ક્યારે લઈ જશો! હજી તો વાસણે પૂરાં નથી ધોયાં. રામલૈયાશુ! આ વૈતરું તે કેવું? છાતીમાં તો એમને દુખાવો ચાલે છે. આણીગમ થંડા ગાડીના પવન, ને આણીગમ આગતી ઝાળ. ને પાવડા ભર ખે ભર! થાપોટા રહી ના જાય! આગવાળાના તે કંઈ અવતાર છે! આઠ દિમાં એક રાત ઘર નહિ; પૂરું

પાધરૂં ખાવાનું નહિ; સૂવાનું તો નામ જ ક્યાં ! ઓ ભગવાન !

રામચરણુ: સત્ય હું બાપ! પાસીન્જર જનત કે દો રૂપે કા કિરાયા દીયા ઓર ગાડી મેં બેઠા કે ચલા ગામ. લેકિન નહિ જનત કે બલ ઘોડે સે લી આદમી બેહાલ હોતે હૈ. આગવાલે કે પસીને સે તો સારે અંજિન કી આગ બુઝ જાય.

બાધર: (મેલાં કપડાં પહેરી બહાર આવી) ઓ ભગવાન ! રૂખી, છાતી દુઃખે છે આજ તો ! સાલું નહિ જ જવાય !

રૂખી: તો હું તો કકળું છું જ ને ! ના જઓ-મારા હમ ! ફોરમેન ગયો જહનમમાં. તમે છો તો બધું ય છે.

બાધર: રૂખી ! રૂખી ! પેટ કાંઈ મેલશે ? (બેસી જાય છે.)

રામચરણુ: અરે બાધરજી, હિંમત રખો ! રામ કા નામ લો. સખ અચ્છા હો જાયગા. છાતી દુખતી હો તો સિક રપોટ દે દો. રેલવઘ કે લિયે ક્યા જન દેંગે !

[મિલા પાટલન ને ખમોસ સાથે બત્તી ને કાગળ લઈ બીજો માણસ આવે છે.]

રામચરણુ: યે કૌન હયવાન આયા અખી ?

બાધર: (જોધને) કોણુ; ઓ, એ તો ઇસ્ટોરકીપર દેખાય છે.

રામચરણુ: ચહી રાસ્તા મિલા ઇસકો !

સ્ટોરકીપર: એ બાધર કા ઘર કોનસા !

રૂખી: કેમ શું છે ?

સ્ટોરકીપર: કીધર હય બાધર ?-ઓ એઈ ! ચલોચલો, કોલંગાય

બોલા કે નહિ ? એકદમ ચલો.

બાધર: હમ નહિ આ સકતા; હમ સિક મેં જતા.

સ્ટોરકીપર: અરે ચલો ! સિક મેં જાનેવાલા નહિ દેખા તો ! ક્યા

હો ગયા ઇતને મે ! દિખતા હય તો પટ્ટા જૈયા. ચલો ફેરમેન ચિલ્લાતા હે.

રૂખી: ચિલ્લાતા તો છો ચીલ્લાય; આજે એ નહિ આવે.

રોટરખીપર: તુમ હમારી સાથ જાસ્તી આત મત કરો. ચલો એઈ, હમ તુમકુ ઘસડ કર લે જયગા.

બાધર: અરે બાપા, મારી જાતીમાં દુખે છે; જરા જોર નથી; ભાઈસા'બ હું ઢોંગ નથી કરતો.

રોટરખીપર: બખત જાતા, આતા કે નહિ ! નહિ તો ડિશમિસ કરાતા હય, બોલો !

રામચરણ: અરે ઇસકી હાલત તો દેખો ! દુસરા કોઇ આગવાલા મિલતા કે નહિ ! અસ થે હી બાધરજી હી દિખતા. અલી તો આયા; અન્ડરરેસ્ટ કૈસા જા સકે બિચારા !

રોટરખીપર: (હાથ પકડીને) ચલો, કાયદા બતાતા હે હમકુ. અન્ડર-રેસ્ટવાલે આયે ! ખૌત દેખા ઐસા.

બાધર: ભાઈ, આવું છું. રૂખી ! હું જાઉં છું. નોકરી કરવી ને બાદશાહી ભોગવીએ એ કંઈ બને ! હશે, આટલો નારણીઓ મોટો થાય ત્યાં સુધી કાયા ઘસીશું. લે હલાળ રાખજો. રામભૈયા જે રામજી.

રામચરણ: ક્યોં, જાતે હો, બાધરજી !

બાધર: હા, આ જોતા રહેજો ભાઈ ! પેટ પડયું તે શું કરીએ ! અત્યારે નોકરી ગુમાવીએ તો ખીજે કોણ જિલું રાખવાનું હતું જે !

રામચરણ: જે રામજી !

[બંને જાય છે.]

બાધર: (જતાંજતાં) રૂખી ! ધીરજ રાખજો.

રૂખી: (રડતાં) એ હલાળજો. રામભૈયા ! આવું કેટલા દા'ડા વેદાય. એવું થાય છે ! ઓ ભગવાન ! ઓ રે, બળ્યો ભગવાને કાં મંતાઈ ખેડો છે !

રામચરણુ: રામ કા નામ લો બાઈ, સખ અચ્છા હોગા.

[રામચરણુ ભજનની એક લીટી ગાઈ રહે છે. તે પૂરું થતાં]

રૂખી: આ કુંઈ ઓછો જીવન છે, રામબૈયા ! આગવાળો બે કલાક બેસેલો જાય, એન્જિનમાં આગ નાખે, તેણે પૂરે, તપાસે ને દરાવર સૌથી છેલ્લો રાજ બેવો જાય; અને પગારમાં એને આઠ રૂપિયા રોજ, દસ રૂપિયા રોજ; ને આગવાળાને દસ આના પણ નહિ માંડમાંડ. અને વૈતરામાં કોલસા ભાંગવાના, આગ પૂરવાની, રોંગલ જોવાના, લેનકલીઅર લેવાની ને ગાડી બગડે કરે તે જોવાનું તે જીલું; એકલો માણસ તે કેમનું કરે, મરે!

રામચરણુ: રેલવર્ક કી બાત મત કહો, ઓ તો સખ જૂહા. સખ પોલ. બડા ઘોટાલા. ટરાશીકમેં દેખો, લોકોમેં દેખો, અંજીનરીમેં દેખો, ઓર અલેક્ટરીમેં દેખો, સખ લાંચરૂસ્વતસે સડે હય. ઓર ગરીબકી તો પૂછો મત. કીસીકી દાદ ન કરિયાદ. પીલા ટંગા ઓર ટોપસ લગાયા કે સાખ-અફસાર અન ગયા. ચલતી હે! રામરામજી! રોટી તૈયાર કરો, બાઈ.

રૂખી: હા ભાઈ હા. રડયું ઘાસલેટ પણ થઈ રહ્યું છે.

રામચરણુ: યે રખ્ખો હમારા ક્ષાનસ. હમકો જરૂરત નહિ.

રૂખી: ભૈયાજી, તમારો પાડોશ છે તો આટલી ઓથ છે.

રામચરણુ: અરે રામકા નામ દો.

[બંને અંદર જાય છે. બે સાહેબ હાથમાં ટેનિસ રૅકેટ સાથે ઝાંપા તરફ જતા દેખાય છે. વળી એકાદબે પીધેલ સાહેબ અને મરુમ જતાં દેખાય છે. રૂખીના નળ પર જવાના ને પાણી લાવવાના ફેરા આંટા ચાલુ જ છે. એનું ને જોન્સનું આવડું સાથે જ થાય છે. જોન્સને થોડોધણો ચડેલો છે.]

જોન્સ: ઓઈ! ઓઈ! યુ ગર્લ, સુનટા નહિ બલડીસ્વાઈન !

[રૂખી અંદર ચાલી જાય છે.]

એઈ કીધર ગયા. એઈ છોકરા કી મા! જ્વડી ફાઈન! કંધર આવ. (કુવાની પાળ પર એસે છે.) હેઈ, એ એત કંઈમે ગયા હે. છોકરા! છોકરા! છોકરા આ..... સુખ મર ગયા હે! (એકએક ઢિબો થઈ લથડિયાં ખાતો રૂખીની કોટડી તરફ જાય છે.) દુરાવાલાલાલા હેઈ! અમેરી સાથ એસો, આટ કરો, હેઈ! કંધર આવ. (રૂખી આચ્છામાં આવી ઢિબી રહે છે.) હેઈ રીઅર! (આઝવા જાય છે.)

રૂખી: આઘો જ રૂઆ પીધેલ!

જેન્સ: હે અમ ખેસા હેટા, હેઈ!

રૂખી: તારૂં સત્યાનાથ જાય, જ નીકળ અડોથી.

[આચ્છા દેવા જાય છે; જેન્સ તરત ગંદર ધસવા જાય છે-ધસે છે ને પથ્થરમાં ધક્કો ખાઈ બહાર ધડેલાતો જેન્સ એસરી પર આવી પડે છે. રામચરણ પાસુ તરત બહાર આવે છે.]

રામચરણ: યે કયા નયા ટિકટિક આયા—યે કોન જેન્સસાથ! અરે જાઓ હયાંસે, એ દરાવરખાના નહિ.

રૂખી: અરે મારો એને, રામલેયા! ઓરડીમાં ઘૂસી આવે છે, ને કાટચુંકાટચું બોલે છે.

રામચરણ: યે નહ બલા, રામરામ! યે રાત કયસી દી જાયગી. એઈ જેન્સ સાંખ! ચલે જાઓ હયાંસે! કયસા ગંધાતા! કંઈકા રોપોટ બી હેસા કરે! કોન મુતેગા! (પકડીને ઢિબો કરી થડેલે છે.) જાઓ કંધરસે! નહિ જાયગા તો રામદંડ ડિરાકંગા.

જેન્સ: યુ જ્વડી સ્વાઈન! ચૂપ રહો! તુમ કોન હે.

રામચરણ: અરે તેરા આપ લેરવ હે. જાતા હે યા નહિ! સીધા-સીધા ચલે જાઓ.

જેન્સ: હેમ યુ, જ્વડી ગદમાથ. હમ મારેગા હુમકો.

રામચરણઃ એધ મું સમાલકે બોલો, ગાડી મત દો. મારનેવાલા નદિ દેખા તો. (અંદરથી રામચંદ્ર લાવી બતાવે છે.) બોલો અખી ક્યા દિસાળ હે! બના હે યા નદિ સીધારીધા! નદિતો જમીન સાથ સપાટ કર દૂંગા.

જેનંસઃ (જતજતતાં) યુ દેમ! હમ મારેગા દુમકો પત્તડી રોગ.

[ગાદ્યો નય છે.]

રામચરણઃ મારંગા! અખી ઝોલાદ ખતમ કર દૂંગા, ખદમાશ. જતજો કામ કરો, બાહ. મે અંગડીસ દિવાલી તો દેખો! સા'બ બના હે! હલકે સાબ. બાપ કૌન, મા કૌન—રામ બને. ગોટપિટ ક્રિયા તો ક્યા કર ગર્વે? જનાવર જૈસા, આખી રેલવેકી ખરાખી કરતે વો લોક!

[રૂખી અંદર નય છે. કોલોનિય પાછો ફરતો બહાર નીકળે છે.]

કોલોનિયઃ અરે રામબૈયા! તમારી ગાય આજે કેમ રખડતી મૂકી છે. રોસા કોલેસન સાદેબના અંગડાનાં આડવાં બગાડી નાખ્યાં છે તે ખીજયો છે ને ગાયને મારી તે છુદી. એ ખૂટે બાંધજો, નદિ તો બાધરજીનો દંડ કરશે.

રામચરણઃ અમે ગલ બે, દંડવાલી! બાધરજીકા દંડ કિસ લિયે?

[રૂખી બહાર આવે છે.]

કોલોનિયઃ તે જાણે અમને ખબર નદિ હોય જે એ બાધરજીની ગાય છે, ને પાળો છે તમે તે.

રામચરણઃ તો ક્યા દુઆ, શુન્દા ક્રિયા?—ક્યા ઝો કોલેસને ઉસકુ મારા. ગારકુ મારા? કીકે હય, અખી દેખતા. હું.

રૂખીઃ બૈયાજી! અમારે લીધે તમે પંચાત ન બ્દોરશે?

કોલોનિયઃ અરે હાં, બાધરજી ગયા કે? એ હું કહેવું ભૂલી ગયો. રાતની દશખીસકને જતાં આવતાં રહેતે મસાલચી ઊલા રાખવાના છે. આ ઝોમાં નારજીઆનું નામ નોંધાયું છે. આકે આના મગશે.

રામચરણુ: કાયકા નામ ?

કૌલઔઘ: એ આ ઇસપીસલ વખતે આખી લેન પર મશાલ ઝાલીને માણસો ઊભા રહેશે એમાં; આ તો જાણ્યું તે કીધું. ટેશન પરથી ફેનમાં દીધેલ છે.

રૂખી: ભૈયાજી ! શું છે એ !

રામચરણુ: અરે કુચ નહિ, જાઓ; સારા દિનભર તો વેા નૌકરી કરતા, રાતકે લી નૌકરી કરતા, ઓર ચે હંડીમેં કીધર ખડે રહેવે ઓર કયસા ખડે રહેવે ? જાઓ તુમ.

કૌલઔઘ: મારે શું—એ કંઈ ચાલવાનું હતું ! નહિ જશે તો દંડ થશે. એકલો નારણીઓ ઓઘેા જ જવાનો છે ! કંઈકનાં નામ નોંધાયાં છે.

રૂખી: અરે પણ શાનાં નામ ?

કૌલઔઘ: એ તો રામભૈયો કહેશે તમને, રૂખીબોન ! ટેશન પર વહેલો મોકલજો. (ફૂવા તરફ જાય છે ને ત્યાં ફરે છે.)

રૂખી: ભૈયાજી, આ બધું શું થવા બેઠું છે ? આજે એ ગાડીએ ગયા તે રોટલા વિના ગયા. તે હજી રોટલા પણ કરવાના—ને તે ક્યારે લઈ જશે ! નારણીઓ તો વટંગરૂમમાં પંખો ખેંચવા ગયો. મુઝાઓને આ શિયાળે પણ તાપ લાગે છે.

કૌલઔઘ: એટલું છે તો એ રૂપિયા મળે છે; એમ કેમ બોલો છો !

રૂખી: ભૈયાજી ! કહો, રોટલાનો ટેમ રહેશે ! હું કરી નાંખુ—ને ગાડી પર પોંકશે બહેલા !

રામચરણુ: હાં, સઘ હો જાયગા. નહિ તો મેં લે જાઉંગા. અભી તો ગાડી નીકલનેકુ દેર છે.

કૌલઔઘ: (જતાંજતાં) રામરામ ભૈયાજી !—જુઓ તમારી કે આધર-જની ગાયને કેકાણે આંધજો, નહિ તો કમતની ગુમાવશો. (જાય છે.)

રામચરણ: (જરા સી આગળ આવી) ઓહ દોડ્યોય ! ઓહ દોડ્યોય ! (આવાજ: શું છે ?) હાથર આઓ, જરા હાથર આઓ. મુતો ! આજ બદ્દાન દે તુમ હાથર આયા—અમી દિર જો હાથર આયા તો યે તુમહારી ગરદન પકડ કર ઓ ફૂવેમેં ઝલ હુંગા.

દોડ્યોય: હા-હા-હાહા. (દસે છે) લેયાછ, ધંડા થાઓ—જરા ધંડા.

રામચરણ: અરે હસતા ક્યા ખેલકેદ ! યે ફૂવેમેં ફેંક હુંગા.

[દોડ્યોય શાલજતી હસાયતો હસતોહસતો
આલ્યો જાય છે, રામચરણ લેયો મુસ્તા-
માં લેતો લખો રહે છે ને પરદો પર છે.]

અંક ૧ . . . પ્રવેશ ૨

પાત્રો

લલ્લુ, ડાભઈ, જીવી, ઝંખી, મેલભાઈ (મેલીઓ)

ગુલામમહમદ, કૉલૉનૉલ.

રાતનો વખત. દારખાતાની બહારની ભીંતની બાજુમાંનો નાનો પેસેજ. પડદો દાખો. (શાથી જે અંદરના પહેલા પ્રવેશનું દૃશ્ય, આ દૃશ્ય દરમિયાન બદલી ત્રીજું ગોઠવી શકાય.) મેલીઓ, લલ્લુ, ડાભઈ, ગુલામમહમદ વગેરે 'દલીતરો' મેલાં દાખાં કપડાંમાં ભેઠા છે, આવે છે; જે બત્તી સામસામી અને એક તેલિયું બાજુ પર બળે છે. બત્તીનો પ્રકાશ એ જ પ્રકાશ.

[સૌ બેઠા છે, ને બે બાઈઓ ટોપલો ભચકી પ્રવેશે છે.
આખો વખત એન્જિનના સુસવાટા, વિ'સલ, ખડખડાટ
વગેરેના અવાજ અંતરે અંતરે આવ્યા જ કરે.]

લલ્લુ: મેલભઈ નઈ આયા ?

ડાલઈ: આયા'તા, જરા મોડા; મકાદમે હાજરી ના પૂરી તે ઈરપા-
શંકર પાહે પૂરાવા ગ્યા છે.

લલ્લુ: એ મકાદમ કંઈ મેલભઈ પર બળતો હહે. મેલભઈ બચારો
અથાગનો લલો માણહ, ના કોઈનું નામ દે.

ડાલઈ: તો એ જ તો દુઃખ સે. રેલવઘને લલા માણહની નોકરી
ના પાલવે. એલા ફારમેન અગાડી મેલભઈએ જરા મકાદમનું કાચું
કાચું, તે દા'ડાની મુકાદમની આવી આ દાઝ. ઈઈ જાણે મુકાદમનો
દિલનો મેલ ! જાણો છો ? લલ્લુશંગ !

લલ્લુ: હું ?

ડાલઈ: બાયડીઓને પણ હતાવં છ. એલા ગુલામમહમદનો
હહણુટો ના હોય તો એ ઝાલ્યો ના રે.

લલ્લુ: ઑવે ઑવે, ગુલામમહમદથી તો એ ભારેનો બીવે છે. ગયે
મહિને પગાર થતાં તમણુ પગારનાં પડીકાં આવાં એણે ઓળવેલાં, તે એવા એ
ગુલામને બપર પડતાંકંને એ તો હીધો પોક્રો એની પાહેને જે દમ દીધો ના...

ડાલઈ: કોનાં પડીકાં એ ?

લલ્લુ: એક તો આપણા બાધરજીનું, બીજું રતનીઆનું ને ત્રીજું
રઘવીનું: કુલ્લે પાંહઠ રૂપિયા !

ડાલઈ: ગુલામમહમદ છે કેવો બાધલિર જેવો ? ને વળી નક્કર !

એક દે તો બીજી ના માગે.

લલ્લુ: ને પાછો ભગવાનનો માણુહ. જખરો ગરીબનો બેલી.

[બે બાઈ નીકળે છે.]

જીવી: એ કોણ બેઠા સો, લલ્લુશંગ કે ? ને ડાભઈ? લે ઝંખી !
મેલ જરા ટોપલો હેઠે. તાપતા જઈએ શગડીએ.

લલ્લુ: બેહો બેહો, જીવીબોન ! જરા બિના થાઓ. અતારે કઈ ગાડી
ભરવાની બાકી છે હજી ?

જીવી: અરે ડોકી રહી ચાલી ને ભઈ ! એવી એ ઈસ્પીસલની જ મો'કાણુ
તો ! એહી ટોપલા તો મુમ્મધવાળી ગાડીએ બાધા; ને થોડા એવા એ હુમ-
કલાસમાં નોંખ્યા. અને હજી મેલગાડી ભરવાની એ જુદી. એક ટોપલે
માંડ માંડ બે દોઢીઆ, અને ઇમાંથી ચે મકાદમ કાપશે એ ઓછા.

ઝંખી: સત્યાનાશ જાય એ મુઆ મકાદમનું !

જીવી: હા, પાછો. હમણું આ ઝંખીની પાછળ પડ્યો છે. કૂહસે કે
પાંચ રૂપિયા આલે તો રથલીને કામ પર ચડવા નામ નોંધાવે. હવે
એ તે બચારી પાંચ રૂપિયા વ્યાંથી કાઢે ?

ડાભઈ: એને નથી બાયડી કે નથી કોઇ પાછળ બાનાઈ. કોને માટે
થમણી એકઠી કરતો હશે ?

જીવી: બાયડી નથી એટલે જ તો ગામની બાયડીઓ શોધતો ફરંશ.

ઝંખી: ઓવે, તો ! બાયડી છેરતો ! પણ કાઢી મેલી સે. હંગાથે રે
એ અમ પાલવે ?

લલ્લુ: એનાં કરમ એ ભરહે ! એવા તો કંઈકના નિહાહા ખાતો હહે.

ઝંખી: કૂતરાને મોતે મરશે, જોજો મારો બોલ, મડદા પર લોટો
પાણી પણ કોઇ નહિ નાખે !

જીવી: લે ચાલ બા, બિઠ. એ કપાતરનું પા'થણું આપણે કાં માંડીએ ?

હજી તો કાળમખી ગાડીઓ ભરવાની સે, ને રાત તો ચાલી.

ડાભઈ: હા, એ તો હમણાંક ને વીસલ મારશે.

ઝંખી: લે માડી!

લલ્લુ: એ આવજો, છવીખોન!

છવી: એ આવે, ભઈ!

ડાભઈ: લલ્લુરાંગ! આ ટાઢમાં બાયડીઓને રાતપાલી એ તો દઢને!
જલમ બાપજી!

લલ્લુ: હું કરે બચ્ચારાં! હોને પેટની લાગેલી હોય ને?

મેલભાઈ: ઓ રામ!

[મેલીઓ ને ગુલામમહમદ આવે છે.]

ડાભઈ: કેમ મેલભાઈ થાકીને પડ્યા.

મેલભાઈ: ટન્ટ્રેબલ પર ગાડી ફેરવી; ને પછીનું પૂછો ગુલામભાઈને.

ગુલામમહમદ: સું પૂછે! આ મુકાદમને એક રોજ નદી પર લઈ
જવો પડવાનો છે.

લલ્લુ: કેમ, વળી કંઈ નવી ભાંજગડ ઊભી થઈ છે હું?

ગુલામ: ભાંજગડ સું? એના દિવસ બગડેલા છે. હરામખોરે હમણાં
બાધરજીને માર્યો. હું હતે નહિ તો તો સું બી થતે. અન્ડરરેસ્ટ કેમ જાય
એ? સાલી ઇસ્પેસલ જાય જહન્નમમાં. બિચારાએ જરા જરતી તેલ
માંગ્યું. સાલી ગાડી તદ્દન કોપરબરાસ. ઇસ્ટ્રીમ લીક થાય. વાકયુમ દુબ
બરાબર નહિ. સું કરે? તો ભી બિચારો જવા તૈયાર થયો, તો તેને માર્યો!

મેલભાઈ: છાંટોપાણી પીને તૈયાર. આંખો તો જોવા જોવી.

ગુલામ: આંખો સું? મોને જીભનું પણ ક્યાં ઠેકાણું? હું તો
આંખથી જ પરખી ગએલો.

મેલભાઈ: ગુલામભાઈને જોયા કને થંડો!

ગુલામ: થંડો નહિ થતે તો આજે તો એક ખીલાવી દેતે. (દસીને) સાથો...સાથો, (શિલો થઇ અભિનય કરતો) હું જરા આમ જાઉં કે આમ પાછો ફરું. અરે ગાડીકાચણા જેણે તો મગજ ફિરતા ઉરકા! (બેસીને) લે લાઇ, નિકાલ તો પોટકા; પેટને બી જરા સંભાલસે કે નહિ હજી?

ડાહ્યાઈ: હજી તમે લોકે રોટલા નહિ ખાધા?

ગુલામ: સું ખાય! આઠ વાગ્યાથી તો આ ચાલ્યું છે. બે તો ગાડી ફેરવી. ટન્ટેબલ જતા ને આવતા.

લલ્લુ: ખીજી કંઈ ગાડી? એક તો દહે ફેરવી.

ગુલામ: હમણાં ઇન્ડિયેસીઅલની મો'કાણુ છે ને? હુ દુવેન્ડીનાઈન. ને સાલું ટન્ટેબલ બી હમણાં એવું જન્મ થઇ ગયું છે! એકદમ ખસતું જ નહિ. [ખાવા માંડે છે.]

મેલભાઈ: શ્રી અધાર્ગુ ગુલામભાઈ!

ગુલામ: ખસ લાઇ! બહુ પીરસ નહિ મને. મગજ તપી જસેતી તો મુઝદમનો મુકાબલો થઇ જવાનો છે. (બધા હસે છે.)

લલ્લુ: આજે રાતે કંઈ એકું ખાવાની આશા નહોય.

ડાહ્યાઈ: આજ રાતે ને, રોજ રાતે! કંઈ નવાજૂતી તો ખરી જ. આજ તો ફેરમેને પણ ટેચર અહીં નંખાવ્યો છે.

લલ્લુ: હા, સાલ આર વાગા સુધી અહીં હુવાનો છે.

ગુલામ: સાલો ડરતા લી ક્યસા! સાથમેં બંદુક રકબી હય. જો એક પડે ને તો એની પાંસળાનો આ કોલસીના જેવો લુકડો થઇ જાય!

મેલભાઈ: રોટલો ખાઓ રોટલો, ગુલામમહમદ! વચ્ચે એનું નામ દઈ સવાદ ના બગાડો.

ડાહ્યાઈ: આ તે કંઈ કારખાનું છે?

ગુલામ: અરે ભાઈ! બધા જ એવા. એ મારો ભાઈ પીરમહમ્મદ

દરાવરમાં ફરે છે, તે પણ એની એ જ વાત કરે છે. એણે તો આખી લાઈનનાં દરાવરખાનાં ને કારખાનાં જોયાં છે. જ જ મહિને એની બહલી. એથી તો એ આખી લાઈનનો હિસ્તાફ બની ગયો છે. એકેએક ઈરિટેસન, ગ્રેડીઅન, ગંધાળું, પ્રિન્સ, સીગનલ બધું જાણે. અને નોકરીમાં કોઈ દિવસ એક કાળી ચોટડી કે ટાંપ નહિ. બધી ગાડી રેડ ટેમ. ટ્રાફિક ચાલે સારે ગુડ્સ ઓવરલોડ આવે તો ચે ટાઇમ લુસ નહિ. પણ ગ્રેડ ‘બી’ ક્લાસ. હમણાં પેલા રસ્તમજને ‘એ’ ક્લાસ આપવાની વાતો ચાલતી હતી.

લલ્લુ: કોણ, રસ્તમજ કોઠીઓ?

ગુલામ: નહિ; પેલો રસ્તમજ ધુજરો. નાગજી, રસ્તમજ ધુજરો ને મારો ભાઈ એકસાથે નોકરીએ ચઢેલા, ને નાગજી હજી બચારો સંટરમાં આંટા માર્યા કરે છે.

ડાભઈ: નાગજીનો તો ઍક્સીડન થએલો ને?

ગુલામ: સું ઍક્સીડન્ટ થએલો? મને ખબર છે હવે. સાલા દરાવરનો વાંક. ખત્તી જોઈ છતાં આગળ ધપી ગયો. ને આંધળો હતો તે ‘ધક્કો’ જોઈલો નહિ! અરે આખો કેસ બધો બનાવટી. દરાવરને બચાવતાં નાગજીને સસપેન્ડ કરેલો. ગરીબ બચારાનું સાંભળે પણ કોણ ?

[અંદરથી અવાજ]

અવાજ: એ કલીમેનો ઓ... ઓ...! ગાડી ફિરાવવાની છે.

ગુલામ: (ટાળમાં સામે) એ... મિયત લઈ જવાની છે? ખેસો, જવાબ છે. વળી કઈ ગાડી બાકી રહી હજી? જરા મન વાળીને ખેડા નથી; ત્યાં તો ખૂસાખૂસ.

ડાભઈ: હું નોતો કેતો, કે આ જ રાતે ધમાધમ ચાલવાની.

[ફરીથી ખૂસ]

અવાજ: એ કલીમેન... લોકોઓઓ.....!!

ળધા: એ ઝોહો.....

લલ્લુ: ચાલો ભાઈ ચાલો, નઈ તો ટનટેબલ પોંકતાં અડધો માઈલ નેખવો પડહે. આ તો અંજન ભેગા ખેંચાઈએ.

ગુલામ: હા ભાઈ હા, એ બી ખરૂં. ચાલો આજે તો ગાડીઓ ફેરવીને જ રાત કાઢવાની છે.

કૌલજોય: કોણ બેઠા છો? સાંભળતા નથી? ગાડી ફેરવવાની છે.

ગુલામ: સુના, અગ સુના! ખૂમ મત લગાઓ. ગાડી ફિરાનેકી હૈ વો તો ફિરાઈએ, મગર ટનટેબલમેં જરાસા તેલ કાલનેકા બોલો. એકદમ જામ હો ગયા હૈ.

કૌલજોય: વો ઇસ્ટોરવાલેકો બોલો, અમકો મત બોલો.

ગુલામ: અબે હલ્લુકા પકા! કેમ કંઈ મગજમાં વધારે ચરબી આવી ગઈ છે કે સું?

[પકડવા નય છે પણ કૌલજોય નાસી નય છે—ને ળધા નય છે. એટલે અંધારૂં થતાં કાળો પડદો ઉપાડી લેવામાં આવે છે.]

અંક ૧ . . . પ્રવેશ ૩

પાત્રો

જોન્સ, સ્ટેનલી, નારણ, મુસાફર, આસિસ્ટન્ટ
એશન માસ્ટર, ડેવિડ, નોકર, ફેરેજ સાહેબ
ભવાનસિંગ, આ વાળો, રૂખી, નારણીઓ

વળત મધરાતનો. સ્થાન વેઈટિંગરૂમ. એના ફરનિયરમાં: ટેબલ, ખુરશી,
બત્તી, ઘડિયાળ, બધાં એક જ બતનાં. કંદારીયા માલ.

[એક મુસાફર સામાન સાથે આવે છે. મનૂર સામાન મૂકી ચાલ્યો
 નય છે. નારણ એક ખૂણામાં ઝોકતો બેઠો છે. શિયાળો છે,
 એટલે પંખો બંધ છે. પીળા ટંગીઆ ને ખમીસમાં એક આરામ ખુરશી
 ઉપર એક દેશી સાહેબ પડ્યા છે. ધીમે ધીમે બધા સોદા ભરાઈ
 નય છે. એવામાં જોન્સ આવે છે. એનો વેશ એન્જિન પર નવાનો છે.]

જોન્સ: (પ્રવેશતાં) બ્લડી ક્રાઇડ ! ઢેમ ! અલ્લો સ્ટેનલી !

સ્ટેનલી: અલ્લો જોન્સ ! તુ ગોઇંગ લાઈન ?

જોન્સ: યસ ! બ્લડી ગુડ્ઝ. વૉટ તુ ડૂઈંગ ?

સ્ટેનલી: ગોઇંગ હોમ, ઑન લીવ, મેન !

[બીજા સૂતેલા મુસાફરોને બલેલ થતાં તેઓ રોકાં
 જાયાં કરે છે, ને પાછા ઓઢી સૂંઘ નય છે.]

જોન્સ: ઓ ! એ છોકરા ! તું લ હવ ટી ? આં, જાઓ દો કપ
 યા બોલો. યસ સ્ટેનલી ! ક્યોં, દેસ જાતા, હં ? હમારા એક કામ કરના;
 મોલો, તુમ કાયડુ જાતા ?

સ્ટેનલી: યસ જરૂર, અમ જાતા એ ગ્રાઉન્ડ ટ્રઅલ, બ્લડી નેયર !

જોન્સ: કહાં, અપના ગામમેં ? યસ, કોન ઓ લક્સમન ?

સ્ટેનલી: યસ લક્સમન. કોર્ટમેં કેસ લગાયા હે ઇસને. તુ નો અવર
 કાઉસ. ઘેંટ બ્લડી પેસેજ—મિડલ વન. માઈ ઍન્ડ હિઝ હાઉસ. વો
 જો રસ્તા હે ને ?—

જોન્સ: યસ યસ, પીટી—

સ્ટેનલી: હી સેઝ ઘેંટ બ્લડી પેસેજ ઇઝ હિઝ.

જોન્સ: ઓ બ્લડી નીગર ! તુ ગો બોમ્બે ફર્સ્ટ—પેહે.—

સ્ટેનલી: યસ, મન.

જોન્સ: હમારા એક વર્ક છે. આઉનકો ખોલો હમારા ટીપોઇ હજી ક્યોં નહિ લેખ. યુ સી, મેન! વો હમારી ટીપોઈ-તો ડી.એલ.ઓને જોયા, બસ ખલાસ. બ્લડી! સેઝ આઈ વાંટ છટ. બસ ખલાસ, તો શોપ કા કારપેન્ટરકી પાસ લેખ; અખી પીછે નહિ આયા.

સ્ટેનલી: ધિસ ડી.એલ.ઓ-નાઈસ મેન-હં-

જોન્સ: વૉટ નાઈસ! બ્લડી સ્ટ્રોંગ, ટેન મિનિટ લૂઝ ટાઈમ, બ્લડી રીપોર્ટ, બસ ખલાસ. ફારમેન સેઝ હી ડુ નથિંગ. બસ ખલાસ. હૅવ સ્મૉક, મેન?

સ્ટેનલી: થંક્સ મેન! એઈ છોકરા!-યુ ઓર્ડર ટી? ખોલો આ જલ્દી લાવો. બસ, જાઓ. (નારણીઓ જાય છે) બ્લડી ટી મેન!

જોન્સ: કમ્લૉગ સ્ટેનલી! યુ નો, એ છોકરાકા મધર અચ્છા હે-બ્લડી કાઈન.

[એક મુસાફર દેશી પોપાકમાં સામાન ઉચકાવી આવે છે. જગ્યા નથી એટલે જોતો ઉભો રહે છે.]

સ્ટેનલી: આઈ સી, રીઅલી?

જોન્સ: યસ; બ્લડી ગુડ વન. આજ ધધિર ઝગડા હો ગયા.-બ્લડી હીહી હીહી....

[ખડખડાટ હસે છે, ફરી બધાને ખલેલ થાય છે. દેશી મુસાફર આવીને જોન્સની સામે પડેલી ખુરશી જે પર એણે પગ નાખ્યા છે તે આપવા કહે છે.]

સારી! હમ સોતા હે-જાઓ, ખુરશી નહિ મિલેગા—

મુસાફર: પણ ખીજે જગ્યા નથી ને?

સ્ટેનલી: ગો ડુ બ્લડી હેલ! હમ ક્યા કરે? યે સેકન્ડ કલાસ

વેધટિંગરૂમ હય—

મુસાફર: હવે હા હા—મારી પાસે પણ સેકન્ડ ક્લાસની જ ટિકિટ છે. ખુરશી નહિ આપશો તો હું સ્ટેશન માસ્તરને કહીશ.

જેન્સ: છ: છ: ગો દુ હેલ આઈ સે! યસ, છોકરા! ઓ વા કીધર હે—બ્લડી?

[આવાળો ચા લઈને આવે છે. મુસાફર ફફડતો બહાર જાય છે.]
બ્લડીઈન્ડીઅન! નો મૅનર્સ ઍટાલ. કમ્પ્લેગ સ્ટૅનલી, સ્યુગર? દુ, શ્રી.
સ્ટૅનલી: બાય, બાય! (ચા પીએ છે) એઈ! (મોટીથી) કેક્સ કીધર હે—મ! કેક્સ કે લિયે બોલો, જમ્મો, લાગો!

[આસિ. સ્ટેશન માસ્તર અને મુસાફર આવે છે.]
આં સ્ટેં મા: (મિઝજમાં) શું છે લાઈ? વળી શો ઝગડો? સાલા સ્ટેશન માસ્તરો તે મરે—

મુસાફર: ક્યાં મૂઝએ, કહો હવે. આ એક ખુરશી.
જેન્સ: અલો સ્ટેશન માસ્તર! યુ ઍન ડચ્કી! ક્યોં કપસા હય?
આં સ્ટેં મા: યસ, અચ્છા હે—અલો સ્ટૅનલી. ઍન ટચ્કી ટિલ શ્રી, તીન બજે ધરકો જઈએ. સાલી રાત નહિ અહીંની કે લાંની.

મુસાફર: પણ અમે ક્યાં બેસીએ—ક્યાં મૂઝએ?
આં સ્ટેં મા: મારા બોળામાં! જગ્યા નથી ત્યાં હું શું કરું? તમારે માટે ખાટલા ઘડવા બેસું?

મુસાફર: પણ આ સાહેબો અમરથા બે ખુરશી બગાડતા બેઠા છે, તે એક આપે તો શું?

એક બિંદેલ સાહેબ: (બિંદીને) યુ ડૅમ! કીતના અવાજ કરતા હે—સોને દો! હમકો.

સ્ટૅનલી: અલ્સો ડેવિડ! યુ હીઅર!

ડેવિડ: ડચ્કી, બ્લડી ડચ્કી! ગોઘગ લાઈન.

આં સ્ટેં મા: અરે મિ. ડેવીડ, તમારો વાયર હતો ! હોમ લાઈન ટેલિફોન પણ ખગડેલો છે.

ડેવીડ: ખી ખલોન ખલડી ફોન ઍન્ડ હોમ લાઈન ! અચ્છા—ફ્રેનકા ટાઇમ પર જગાઓ.

મુસાફર: પણ માસ્તર સાહેબ ! આ બધા રેલવેના નોકરોથી જ આખો વેધટિંગરૂમ ભર્યો છે, તો મુસાફરો ક્યાં જાય ?

આં સ્ટેં મા: જગરણુ કરે મુસાફરો, ખીજુ શું ? કંઈ સૂતેલા હોય તેમને ધસડી બહાર નાખું ?

મુસાફર: પણ કાયદો શું કહે છે ?

આં સ્ટેં મા: અરે કાયદો ? રેલવેમાં વળી કાયદો ?

[નોકર આવે છે.]

નોકર: માસ્તર સાહેબ ! ફોન પર જોલાવે છે.

આં સ્ટેં મા: લો જુઓ માસ્તરના અવતાર ! તમને સુવાડે કે પણે લોથને જવાબ દે. (હિતાવળે ચાલ્યો જાય છે.)

મુસાફર: રેલવેમાં પૈસા ખરચતાં પણ સગવડ નથી મળતી.

[બહારથી ધંધા સંભળાય છે.]

સ્ટેનલી: ખલડી લાઈન કલ્પીઅર.

જોન્સ: યસ, યુ લીવ એટ—સ્ટેનલી ?

સ્ટેનલી: હુ ફિક્સટીન.

જોન્સ: ઓહી ! હમ એક ઘંટા સોઝેગા—એ છોકરા ! થે સખ લે જાઓ, બોલો.

[ટ્રેમાં જે ચાના નાખે છે. એક કંરેજ સ્ટાફનો નોકર હાથમાં હથોડો લઈને આવીને એક સૂતેલા સાહેબને જગાડે છે.]

નોકર: ફેરેજસાળ! ફેરેજસાળ!

ફેરેજસાળ: ક્યા હય—સાલા કોન હય?

નોકર: સાળ! સા'બકા સલૂત સિક હો ગયા હે—વો દેખતેકા હે.

ફેરેજસાળ: સાલે ખરૂંમેં ગયા ઓ સલૂત. (આંખો ચોળતો ખેડો થાય છે.)

ઓ કોન, જોન્સસાળ! ગુડનાઈટ. કીધર જતા?

જોન્સ: ઓ લવાનસિંગ! ક્યા તુમ નાઈટમેં હો. અમ ગુડ્સ જતા.

લવાનસિંગ: હા, નાઈટમેં હું. યે દો ગાડી નિકાલ કે જરા નીંદ.

તેકો ઈધર આયા તો નયા ઝગડા આયા.

જોન્સ: અરે અબી તુમ વેક્યુમ ખરાખર નહિ દેખતા—ઓર રસ્તેમેં હમલોક ખાત હેરાન હોતા—

લવાનસિંગ: હમ ક્યા કરે—દેખતા તો ખરાખર—મગર (ખોલતાં ફે'ટા—ઝગલો—પહેરતો રહે છે.) હોસપાઈપ લીકિંગ રહેતી. અચ્છા—આતા હું યે સલૂત દેખ કર; ગુડ નાઈટ!

[મુસાફર લવાનસિંગની ખાલી પડેલી જગ્યા પર આસ્તેથી ખેસે છે. અને એના ગયા પછી એનું ઘિસ્તર લપેટી પોતાનું પાથરી સૂએ છે.]

સ્ટેનલી: અબી તુમકો જગા મિલી.

જોન્સ: વો ફેરેજ એકઝામિનર હય—અબી આયગા તો તુમકો ઉઠાયેગા.

મુસાફર: ઉઠાયેગા ક્યા—રાતની નોકરી કરે છે કે મસ્કરી. વેધ-

ટિંગ રૂમ કંઈ રેલવેના નોકરોને રાતે સૂવા માટે નથી.

સ્ટેનલી: ડોન્ટ બાધર! બ્લડી ઇડીઅટ!

[આવાજો આવે છે.]

આવાજો: સા'બ દુસરા દો આના દો.

જોન્સ: ક્યા?

ચાવાળો: ઇસીપીસલ ચા કા. દો કોપ કા ચાર આના-

જોન્સ: ચલે જાવ, જલડી ફૂલ! કેકસ બેજ નહિ, ચાપી જાસ્તી
પેસા મંગતા? ચે લોક જોત બદમાશ હય.

ચાવાળો: પણ સા'બ એ કોપના ચાર આના તો ખરાને?

જોન્સ: જાઓ જલડી! પેસેન્જરકુ અયસા સતાતા હે?

ચાવાળો: સા'બ કાયદો છે.

જોન્સ: હેમ થુ જલડી, કાયદા બતાતા? એઇ! કેટરિંગ ઇન્સ્પેક્ટર
કોન હે?

સ્ટેનલી: યસ, કૉલ હીમ.

ચાવાળો: સા'બ!

જોન્સ: જલડી સ્વા... ઈ... ન!

[ધક્કો મારી બહાર કાઢે છે. ચા-
વાળો બળડતો ચાલ્યો જાય છે.]

ધીજ જલડી ઇન્ડીઅન્સ! યસ સ્ટેનલી, તો ચે લક્સમન કા કયા ઝગડા હે? એ
પેસેજ કા ઓર દુસરા કુછ હે?

સ્ટેનલી: નહિ માલૂમ તુમ કો? લક્સમન રીલેટિવ કલેઇમ કરતા હય.
વો બોલતા ઇસકા બાપ કા બાપ ઓર અપના કાધર કા કુછ રિલેશન
હે-તો જોઇન્ટ પ્રોપર્ટી બોલતા.

જોન્સ: જલડી ફની! ઊસકુ વકીલકી નોટીસ દો.

[બહાર સ્ટેશન પર ઘંટ વાગે છે. ને ધીમે ધીમે
દૂરથી આગગાડી આવવાનો અવાજ સંભળાય છે.]

સ્ટેનલી: ઓ જલડી ફ્રેન! ઓલરાઇટ, ગુડ નાઇટ. યોર ગુડ્સ
આફ્ટર વન આવર.

જોન્સ: ગુડ નાઇટ! સ્ટેનલી, ગુડ નાઇટ!

સ્ટેનલી: ચીયર યૂ!

[બહાર જાય છે; બીજા બેગલ બેગ પાણી ઊઠીને
બહાર જાય છે. ધીમે ધીમે ગાડી નજીક આવતી
જાય છે અને બારણામાંથી ગાડીના દીવા દેખાય
છે; બહારની દોડધામનો આભાસ આવે છે.]

જેન્સ: (સૂતેલા મુસાફરને) એઈ પેસેન્જર! તુમ નહિ જાને વાલા?—

મુસાફર: નહિ; હમ આ બાબુ નહિ. પેક્ષી બાબુની ગાડીમાં મળસ્કે
જવાના.

જેન્સ: ઓ! (સૂવાની તૈયારી કરે છે. પાસેની પેટ્ટીમાંથી બિસ્કીની
ભરેલી નાની બાટલી કાઢે છે. પછી નારણીઆને) એઈ છોકરા! જાઓ, એક
ગ્લાસ સોડા લે આઓ. લો થે પૈસા. (નારણુ જાય છે.)

[થોડીવારે રૂખી ડોકિયું કરે છે.]

રૂખી: (ધીમેથી) નારણીઆ! નારણીઆ!

જેન્સ: હે-કોન-તુમ? ઇધર ક્યું આયા?

રૂખી: હાય રે મૂઓ જેન્સ! (ચીસ પાડી બહાર ચાલી જાય છે.)

જેન્સ: એઈ! એઈ!

[—કરતો બાટલી સંતાડવા પ્રયત્ન કરે છે;
પછી બહાર જાય છે,—કંઈક વારે નારણીઓ
સોડા લઈને હાખલ થાય છે, તરત
જ પાછળ રૂખી પણ હાખલ થાય છે.]

રૂખી: નારણીઆ! ક્યાં છે તારા બાપા!

નારણીઓ: એ આ ગાડીએ નઈ જવાના આ.

રૂખી: તો?

નારણીઓ: કલાક પછી, ગુડ્સમાં.

રૂખી: લે તો આ રોટલાનું પોટલું, આલી દેજે. હં.

નારણીઓ: વાર, બા!

રૂખી: હારે દરાવર કોણુ જા છ, તને ખબર છે કે?

નારણીઓ: આ જોન્સ સાથ, બા.

રૂખી: સત્યાનાશ! એ રોયો કાં પાને પડ્યો, મૂઓ દારૂડીઓ! આ એનું જ ગલાસ છે કે?

નારણીઓ: હા, બા—ને તું બેહજો, એ મારો જીવ લેવાનો આજો.

રૂખી: એ પેલા નળની બાબુમાં બેડી છું, બેટા! એ જાય કેડે આવજો. હંગાથે ધર જઈશું.

નારણીઓ: પાંચ વાગ્યા વના નહિ નેકરાય, બા!

રૂખી: તોયે હું બેડીછ બેટા, આવજો.

[જોન્સ હાખલ થાય છે.]

જોન્સ: એઈ, વેલટિંગ રૂમમે ક્યા ખટપટ કરતા હે, યુ ખ્લડી નીગર! અંદર કાયકુ આતા? બહાર જાઓ.

[રૂખી તરત ખૂબીથી ચાલી જાય છે.

શ્વાસમાંનો સોડા લીધા પછી, નારણુને]

તુમ બી બહાર જાઓ, દેમ!

[બાટલીમાંથી ઘોડો સોડા દાઝ

કાઢી નાખે છે ને પીએ છે.]

છોકરા! છોકરા! (નારણુ આવે છે) દેખો હમકો તીન બજો જગાઓ. ઓર માસ્તરકો લી બોલો. નયા રીપોટી આયગા—ડચૂટી ચેંજ હોગી, ઇસકો લી બોલો. ઓર હમકો સતાઓ મત.

નારણુ: અચ્છ સાથ!

જોન્સ: વો તુમહારી મા કીધર ગઈ? (સૂઈ જતાં જતાં) દ્રાલાલા લા લા લા લા લા લા લા યૂઓની લાસી ઈઈ એઈ

છોકરા! બત્તી ખુઝાઓ.

[નારણુ આવી બત્તી ખુઝાવે છે.]

ટ્રાલા લા લા

[ગદારથી ગાડી ઊપડી નય છે—ધીમે
ધીમે. ને લેન્સ લાંબી નય છે. પછી કંઈક
વારે અંદર રૂમમાં કોઈક આવતું જણાય છે.]

લવાનસિંગ: (માટેથી) હમારા ગિસ્તર પર ચે કીન સોતા-ઉકો.

મુસાફર: ક્યા હે-શું છે-ગાડી આવી ?

લેન્સ: (ઝખઝી) છોકરા-છોકરા-બત્તી લગાઓ-બત્તી લગાઓ !

એન્જિન ફેલ હો ગયા !

[નારણીઓ દોડતો આવી બત્તી કરે છે. લવાન-
સિંગ મુસાફરને પકડીને હઠાડતો દેખાય છે.]

મુસાફર: છે શું? હવે કેમ લેવા ખેદા છો? રેલવેના નોકર છો ને
મુસાફરો પર આટલો જુલમ? આટલી જગ્યા પડી છે તો ચે અહીં જ
સૂવાનું સૂએ છે?

લેન્સ: હૈમ ધિસ નાઇઝ. છોકરા! સ્ટેશન માસ્તર કો પૂછો કિતના
ટાઈમ હુઆ.

લવાનસિંગ: સારા ખંડમેં અંધારા કર દીયા—તો મેં—

મુસાફર: પણ તો દીવો કરી લેવો હતો?

લેન્સ: (ખૂબ જ જોરથી મોટેથી ત્રાડ નાખતો) શટ અપ !

ચૂ ફૂ લ.

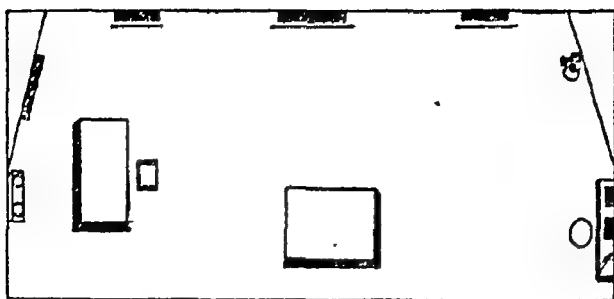
[તે પડેલો]

અંક ૨ . . . પ્રવેશ ૧

પાત્રો

આસિસ્ટન્ટ સ્ટેશન માસ્ટર, ૧ લોક, ૨ લોક, રામલો,
રૂખી, ગોરા સાહેબ, હરજોવન, દયાળજી, અળદુલ-
હરીમ, હરજીવન, બુકસ્ટોલ ડીપર, માણેદશા, લોટો.

વખત બપોરનો. સ્થળ સ્ટેશન માસ્ટરની ઑફિસ. 'લોક' શબ્દમાં મુસાફર,
રૈયત, પ્રજાજન, ત્રાહિત, શહેરી, ગ્રામજન, એમ જનતાના કોઇપણ વર્ગના ઇસમો
સમજવા. આસિંટ સ્ટેશન માસ્ટર તે પહેલા પ્રવેશમાં આવે છે તે નહિ, પણ
ખીલત ના છે.

[રેશન માસ્તરની ઑફિસ. વચ્ચે અને બાજુ પર ટેબલ, સ્ટુલ, ખુરશી, ટેબલ વગેરે રેલવેમાં હોય છે એવાં જડાં, નક્કર. સામાં બારણાંની બહાર પ્લેટફોર્મ દેખી લેવું. બાજુની બે બારી ખુલ્લી પણ હોય, બંધ પણ હોય. એક બાજુ ટિકિટબારી ને બીજી બાજુ કંટ્રોલના કોન છે. બધું ઉપરના નકશામાં બતાવ્યા પ્રમાણે ગોઠવેલું છે.

આં રેં માસ્તર: (બહુ કામમાં) શું છે લાઇ તમારું? કેમ જીવ ખાઓ છો?

૧ લોક: સાહેબ! અમારો કંડીઓ નથી આવ્યો, રસીદ તો ગઈ કાલની આવી ગઈ છે.

આં રેં માસ્તર: તે હું શું બાણું? હું ઉચ્ચકી લાવવાનો હતો તમારો કંડીઓ! મને પૂછો છો તે; અહીં નોકરી કરીએ કે તમારા કંડીઆ તપાસતા બેસીએ? આજે નથી આવ્યો તો કાલે આવશે. લેએ કોણ છે? ઈસરીઆ! કાં દરી ગયો. લે આ કાગળ ફેરેજવાળાને આપ!

૧ લોક: પણ સાહેબ! એમાં ફરૂ છે અને ઘરમાં માંદા માણસ માટે મંગાવ્યું—

આં રેં માસ્તર: તે રેલવે કંઈ તમારા માંદા માણસો માટે ચાલે

છે? ફરૂ છે તો બે દિવસ મોડું આવશે, ખાઈ ગયા હશે કોઈ રસ્તે.
બરાબર પેક નહિ કર્યું હોય. પૈસા બચાવવા ગયા હશે, ભાઈ.

૨ લોક: (આવે છે)-સાહેબ:-

આં રટેં માસ્તર: તમને વળી શું છે?

૨ લોક: રાતની ગાડીમાં રીઝર્વ બેઠાએ.

આં રટેં માસ્તર: શ્રવણેવા આવો છો, શ્રવ. જાણે તમારા બાપના
નોકર.

૨ લોક: કોને કહો છો, માસ્તર!

આં રટેં માસ્તર: અંરે તમને નથી કહેતો ભાઈ, તપી ના જાઓ;
બોલો શું છે?

૨ લોક: બે સેકન્ડ ને એક થર્ડ રીઝર્વ બેઠાએ, રાતે.

આં રટેં માસ્તર: એમ રીઝર્વ નહિ મળે. ૨૪ કલાક પહેલાં કહેવું
બેઠાએ. અત્યારે આવો તે કંઈ ચાલે? થર્ડ રીઝર્વ એટલે? કેટલી ટિકિટ છે?

૨ લોક: આઠ.

આં રટેં માસ્તર: તે નહિ ચાલે. દશ થર્ડની ટિકિટ હોય તો મળે,
ભાઈ; કાયદો જાણ્યા વિના શા માટે હેરાન કરો છો?

[સિપાઈ કંઈ તાર લાવે છે.]

વળી શું મોકાણુ છે? (વાંચે છે.)

૨ લોક: માસ્તર! અમે શું બોલી થઈએ?

આં રટેં માસ્તર: તો શું થાય? આ નોકરી કરીએ કે તમારી
સાથે ગરખાં માર્યા કરીએ? જુઓ છ તમે, કે હું નવરો બેઠો છું? એઈ!
ધસરીઆ!, રામલા! કોઈ નથી? કાં મરી ગયા એટલામાં.

[એક નોકર આવે છે.]

જા! ફરેજવાળાને કહે કે સલૂન નંબર એંતાળીસ થ્રીફોર્ટી તાઇન ડાઉન જશે.

જો! એ મૂરખા! કંઈજવાળાને કહે કે લાઈટ બાઈટ પંખો મળજુ અધું
બરાબર રાખે! નહિ હશે તો વળી પાછી મોઝાણુ! સાલાઓની આપચીપ
ઓછી છે? આ સાહેબ તો તીખો છે; સાંભળ્યું કે?

[ફિનની ઘંટડી વાગે છે.]

કેમ હવે તને સનેપાત થયો? જુઓ, તમે જુઓ! મને ધુરસદ કેટલી
છે તે! (નય છે) અલાવ! યસ! ફોર દુવેન્ડી દુ નીકળી! વાર, આવવા
દો, હા, તમેલા ખુલ્લા છે. કોણુ? રનિંગ લેટ? મરશે સાલો, આપણે શું? વાર.

[પાછો આવતો જોયો છે.]

૨ લોક: વાર દશ ટિકિટ લઈશું, બે વધારાની ખરીદશું, રીઝર્વ
આપશો કે નહિ?

આં રોં માસ્તર: એમ? બે ટિકિટ રેલવેને ખટાવશો તે રેલવે શું તમને
ભારા બાંધી આપવાની છે, આપણા લોક જ એવા!

૨ લોક: તમે કંઈ રસ્તો બતાવોને? આજે રીઝર્વ તો જોઈએ જ.

આં રોં માસ્તર: ભાઈ, જરા ઊભા રહો, કહું છું; બેસો. એ
રામલા! ખુશી આપ શેકેને. શું જન જવાની છે, કે વહુવર?

૨ લોક: વહુવર.

આં રોં માસ્તર: એમ પરણી ચાલ્યા; અમારા ગામની છોકરી
લઈ ચાલ્યા; બોલો ભાઈ શું છે તમારું? તમારો કંડીઓ નથી આવ્યો.
ખુકિંગ ઓફિસમાં જોયું?

૧ લોક: ત્યાં નથી તેથી તો અહીં આવ્યો.

આં રોં માસ્તર: ત્યાં નથી, તો નથી. હું કંડીઓ કંઈ નવો પેદા
કરવાનો હતો? સાંજે ખબર કાઢજો.

૧ લોક: અરે સાહેબ! ખબર કાઢવી એટલે બીજા બાર આના ગાડીના.

આં રોં માસ્તર: પણ ત્યારે હું આવીને તમારે ત્યાં મૂકી જઈ

ખોલો ભાઈ! જુઓ ભાઈ! એમનો કંડીઓ નથી આવ્યો તેમાં હું શું કહું? એન્જિન લઈને જઈને ને લઈ આવું? (૧ લોક જાય છે.)

આં સ્ટેં માસ્તર: ખોલો શેઠ! જુઓ, દશનું લેખલ મારી આપશું; એક ટિકિટના—

૨ લોક: હા, હા, તેમ કરો; તો એમ કહોતી?

આં સ્ટેં માસ્તર: હવે તમે સમજો છો, ને ક્યાં ખોલાવો છો? એ તો આ તમે આટલા સમજો છો. નહિ તો વળી કોઈ પબ્લિક આવશે, તે 'એઈ! માસ્તર! કાયદો જુઓ!' ભાઈ કાયદો બતાવશે. અરે હા ભાઈ, કાયદો! સાલો રેલવેનો કાયદો! અહીં તો પોલંપોલ છે. જય તો હાથી નહિ તો ટાંકણી માટે ઝેર ખાવા નીકળે. પણ ઠીક હવે—રાતના ખારની ગાડી કની? આંલરાઈટ! શું નામ, ખોલો.

૨ લોક: રસિકલાલ માણેકલાલ શેઠ. (એક નોટ આપે છે.)

આં સ્ટેં માસ્તર: 'અરે શેઠ ઍન્ડ પાર્ટી', ચાલોની, એ તો નક્કી.

[ઝડપળંધ ગળવામાં મૂકી દે છે.]

સાહેબ! અમારી આખી રેલવે ચાડીઆથી ભરી છે.

૨ લોક: તેની તમે ફિકર નહિ કરતા.

આં સ્ટેં માસ્તર: ના, ના, તમારી વાત નથી કરતો.

[૩મી બારણા આગળ આવી ખૂમો ખાડે છે.]

૩મી: માસ્તર સાહેબ! ઓ માસ્તર સાહેબ!

આં સ્ટેં માસ્તર: કોણ છે? ઊભી રહે બહાર. સાલાં, ક્યાંનાં

રખડતાં અહીં આવે છે?

૨ લોક: ભાઈ, હું રજા લઉં છું.

આં સ્ટેં માસ્તર: ઓ યસ! ચેંક્યુ, બે સેકન્ડ (નોંધતાં) અને દશ થર્ડ, તમે ૭ ટિકિટ લેજોની, હું બેસાડી આપીશ.

૨ લોક: પછી આગળ ઉપર કંઈ તકરાર નહિ થાય ને ?

આં સ્ટેં માસ્તર: એ તો હું ગાર્ડને કહી દધશ; ઊભા રહો, જોવા દો કોણુ ગાર્ડ છે; (જુએ છે) ઓ મંચેરશા ગોટલો ! બસ, બસ, તમે ખેંચીકર રહો. સાહેબજી લાઈ, સાહેબજી ! જુઓ, ગાર્ડના હાથમાં એક ખે ઘોળાલાઈ સરકાવી દેજો.

૨ લોક: વાઈ, સાહેબજી. (જાય છે.)

રામલો: છા'બ ! બહાર પેલી રૂબલી કંઈ પૂછવા માંગતી છે.

આં સ્ટેં માસ્તર: કેમ બચ્ચા ! તારી કંઈ સગી બગી થાય છે, કે કંઈ છે તારે ને એને ? સા—

રામલો: (હસતો) અરે નારે છાબ, હું તો જુદો થઈ ગયો ને હવે હું ? આ તો પેલા દોક આગવાળાની બાયડી સે.

આં સ્ટેં માસ્તર: પૂછએને શું છે ? માથાં શાન્તી ખાય છે ? આગવાળાની બાયડીને અહીં શું લેવું છે ? જય લોકોના કારખાનામાં (રામલો બહાર જાય છે) ટ્રાફિકમાં શું કામ આવી ? સાલા રખડેલ ! ભંગીઆણુ હશે કોઈ; નાતાલની ખોણી લેવા આવી હશે. તે કહે એને કે અહીં શું છે, જય ડી.એલ.ઓ.ને બંગલે !

રામલો: છાબ ! એ તો નારણીઆને માટે કે'તી છે; જે એને નોકરી પરથી કેમ કાઢેલો.

આં સ્ટેં માસ્તર: કોને ? નારણીઆને ? કેમ કાઢેલો તે જાહેને પૂછ ડી.ટી.એસ. સાહેબને.

રૂખી: (બારણામાં ઊભી) માસ્તર સાથેજ ! આટલી આ પંખાવાળાની નોકરીમાં પાંચ રૂપિયા મળતા'તા, તેમાં યે ગરીબના પેટ પર કાં પગ મૂકે !

આં સ્ટેં માસ્તર: અરે પણ હિલુ ! મારા ઘરની વાત છે, કંઈ ? અને શિયાળામાં તો બધા પંખાવાળાને રજા જ આપવાની છે.

રૂખી: પણ સાથેય ! એને વટંગરૂમના ચારજ બાંધમાં તો રાખો, આજ દી સુધી તીંયા રાખેલો તે—

આં સ્ટેં માસ્તર: હા, પણ હમણાં કાપકુપ ચાલી છે, તે નથી ખબર ? રેલવે કરકસર કરવા નીકળી છે, તે બધા પંખાવાળાને ઝોઠા કર્યા !

રૂખી: ઓય બાપ ! પાંચ રૂપિયામાં રેલવે ભૂખે મરતી'તી !

આં સ્ટેં માસ્તર: ચલ હવે મારું ના ખા ! રામલા, એને કહે કે તારૂં કંઈ વળવાનું નથી. અરે લાગ આવશે તો રેલવે અમને પણ લાત મારી કાઢશે, જાણે'છ'.

રૂખી: વાર માસ્તર સાથેય ! બીજી કોઈ જગો ખાલી પડે તો જરા નારણીઆનું જોજો, માબાપ ! એટલું જરા ધ્યાનમાં રાખો તો મહેરબાની.

આં સ્ટેં માસ્તર: વાર વાર, જોઈશું. નોકરી એમ રસ્તામાં પડી છે ને ?

રૂખી: માબાપ ! તમારા હાથની વાત છે. અને માસ્તર સાથેય એ હજી આયા નથી, તે પાછા કઈ ગાડીએ ફરશે.

આં સ્ટેં માસ્તર: કોણ એ, તે તારો બાપ ?

રૂખી: એ-બાધરજી !

રામલો: છાપ, એનો ધણી આગવાળામાં ગએલોની એ.

આં સ્ટેં માસ્તર: તેમને શું ખબર, જા કારખાનામાં જઈને પૂછ.

રૂખી: અરે સાહેબ ! હારી હવારથી ત્યાં જઈ જિભી, પણ કોઈ એટલું ચે નીં કેતા કે ક્યારે આવશે. કંઈ ગાડીમાં પાછા ફરવાના છે એટલું જરા ખબર કઢાવી આપોને; બે દીમાં પાછા ફરી જાય, નહિ તો.

[ઈસરીઓ આવે છે]

ઇસરીઓ: ડી.ટી.એસ. પલાટ પર આવેલો જો.

આં સ્ટેં માસ્તર: જા, જા, લાગી જા, પછી આવજો; મોટો સાહેબ આવ્યો છે—

રૂખી: માઆપ! મારા નારણીઆનું અને તો કહેજો—

આં શ્રેં માસ્તર: અરે જા હમણાં, નહિ તો તને ને મને અનેને ખાઈ જશે. ધમરીઆ! કાવ પેલી ટોપી; એ આદત અત્યારે ક્યાંથી આવી? રામલા! જો જરા ધ્યાન રાખ, કોથ ક્યાંક્યાં જાય તે.

[રામલો જાય છે. એ તૈયાર થઈ કાગળિયાં લિખવાવતો બેસે છે. ગોરો સાહેબ ટંબીઓ ને ખમીર પહેરી દાખલ થાય છે. બારણામાં પેસતાં જ.]

ગોરો સાહેબ: ટોમી! ટોમી! એ; એઈ! ધમકું દેખો બરાબર!

[એમ કહી કૃતરાની બહાર જ મુખરત કરે છે ને તરત કૃતરાના ભસવાતો અવાજ સંભળાય છે. દરમિયાન સાહેબ કોન પર જાય છે.]

આં શ્રેં માસ્તર: (એકદમ બિલો થઈ) ગુડ મોર્નિંગ સર!

[સાહેબ ફક્ત ટોકું જ હલાવી જવાબ આપે છે, ને કોન પર ન સમજાય એવા અંગેજીમાં વાત કરે છે. તે પાછો એટલા જ તાપમાં બારણા મુઠી જઈ 'યોમી, યોમી' બૂમ મારતો આવ્યો જાય છે ને માસ્તર વગેરે છૂટકારનો દમ ખેંચે છે.]

આં શ્રેં માસ્તર: હા... ચા!

રામલો: એ હટીને શું કવારા કરી ગીએલો?

આં શ્રેં માસ્તર: એના બાપને સાલમુઆરક કરી ગયો. આઃ દિવસ હવે કોન પર 'હૂપી ન્યૂ ધિર' જ આપ્યા કરવાનું. >

રામલો: અરે, આપ તો એનો મરી ગયેલો; એના અનેવીને કીધું ઓહેરે.

આં શ્રેં માસ્તર: હવે એના ગમે તે સગાને કીધું હશે, તારે શું? જો તો, વાદળ ક્યાં ક્યાં લમે છે? (રામલો બહાર જાય છે) ખરે અપોરે ક્યાંથી ફૂટી નીકળ્યો? એ બી એક આદત છે.

રામલો: એ તો ગયલો, ઈશ જંગલ તરફ, મડમ પાડે.

આં શ્રેં માસ્તર: ગંગા ન્હાયા!

[મિલો જાડો હાફકોટ, તથા મેલું ઘોતિયું ને
ગખમણની ગોળ ટોપી પહેરીને એક જાડો
માણસ પ્રવેશે છે. એનું નામ હરગોવન.]

હરગોવન: સાહેબજી, માસ્તર સાહેબ!

આં રેં માસ્તર: ઓહોહો, હરગોવન! અત્યારે? કેમ સાહેબોને
કંડીઆ મોઢલાવી ચૂક્યો?

હરગોવન: અરે સાહેબ! એમ કંઈ એક કંડીએ એમનાં પેટ ભરાશે?

આં રેં માસ્તર: એમ એમ? બોલ હવે ગઈ મોસમમાં તો
રડાવ્યા, આ મોસમમાં શો હિસાબ છે. એ! ઈસીરિઆ! રામલા!
ઈરેટાલવાળાને ચાનું કે' તો!

હરગોવન: નહિ નહિ, આ તો હમણાં જ પીધી—

આં રેં માસ્તર: ખેસ ખેસ, હવે. દા'ડામાં દશ કોપ ચડાવવાવાળો
તું પાછો મારી અગાડી સફાઈ કરે છે. જા અલ્યા, ગયો કે? બોલ!

હરગોવન: તમારી મહેરબાની જોઈએ, પીજું સું.

આં રેં માસ્તર: અમારી મહેરબાની, એમ? તારી તો જીભ જ ન્યારી
છે. કેમ આ વખત ક્રેટલો માલ ધારે છે?

હરગોવન: ત્રીસેક વૅગન તો મારે હમણાં જોઈએ. પહેલા કાળાનું
ધાસ હવે બંધાઈ રહેવાનું. ત્રીસ પાંત્રીસ વૅગન તો જોઈવાના.

આં રેં માસ્તર: અને વૅગન દીઠ અમને શું ખટાવવાનો?

હરગોવન: આમ બોલો છ માસ્તર સાહેબ? કોઈ વરસ તમને
ભૂલ્યા છીએ.

આં રેં માસ્તર: અરે ભાઈ! આ જમાનામાં સગા ભાઈનો ભરોસો
નહિ. હરગોવન! જાણે છે, હમણાં શી કાપકુપ ચાલે છે તે? સાલા
પચાસ રૂપિયાના માસ્તરો પર કાપકુપ અને બાર માસ્તર કાપશે! ને

હજાર હજારના જે એના મામામાશીના વિલાયતથી લાવી અમારે માથે આંધ્રિસરમાં ખેસાડશે. પછી તે મસાણમાં કરકસર થાય! (યા આવે છે)

હરગોવન: એ જ છે તો, સાહેબ.

આં.સ્ટે. માસ્તર: લેયા પી, યા. (એવામાં દયાળજી સાહેબજી કરતા આવે છે) આવો દયાળજી! અત્યા એક વધારે કપનું કહી આવ તો.

હરગોવન: અરે માસ્તર! આ તમારા યા વાળાની જાહેર ખજાર વાંચીને હું તો અજબ થઈ ગયો. સું ધર્તીંગ છે!

દયાળજી: અરે ભલા માણસ! એ તો રેલવેનું જાદુ છે. જો ભાઈ! આ ધરોલ પરથી હું હમણું આપવો. ને તાંથી આ ફરફરિયું લાપવો. હહરીના કેવીકેવી જાતનાં હુંડળિલ છાપે છે તે તો જુઓ.

આં.સ્ટે. માસ્તર: એ શું દયાળજી! નવું કંઈ લઈ આવ્યા? અમારા દયાળજીના ગજવામાંથી કંઈ નવાજૂતી તો નીકળે જ. દવાની જાહેર ખજારો, નાટકનાં પ્રોગ્રામો, કોઈના લગનની કંઝેતરી અથવા કંઈ નહિ તો કોઈ વાર્તાની ચોપડી, છાપું, ચોપાનિયું, કંઈનું કંઈ લાવવાના જ.

દયાળજી: અરે ભાઈ! રાત ને દિવસ નહિ તો જા્ય કેમ? સાક્ષી ગાડીઓનો ટાઈમ એવો કે વચ્ચે નહિ એક ઝોકું ખવાય. બધી ગાડીના ચક્કા ઠોકવાના, એટલે ગાડી પર તો હાજર. આ તો વચમાં વાંચીએ.

હરગોવન: હા, હા. વાંચવાનો બી એક શોખ છે. પણ આ લાવોની તમારું સું છે.

દયાળજી: ભલા રહો, ભાઈ! એમ ઉતાવળ કરો તે નહિ ચાલે. આ લ્યો, (છીંકણી કાઢે છે) ખેંચો. હં; માસ્તર તમને ખજાર નહિ? આ મારા દીકરા ઉપરવાળાઓએ આ નવું ધર્તીંગ લગાવ્યું છે. લાઈન પર જેટલા સ્ટોલ તેને માટે એક ઇન્સ્પેક્ટર બનાવ્યો છે. હવે આ ઇન્સ્પેક્ટર, એને મારા ખેટાને ફર્સ્ટ ક્લાસનો પાસ, ચારસો રૂપિયા પગાર અને ટેશને

ટેશને આપટે તે જુદું.

આં સ્ટેં માસ્તર: પણ એ દોચકાનું કામ શું?

દયાળજી: અરે કામ? એ ખુમચા પર જરા જાલી લગાઓ; એ જલેખી જૂતી છે; એ શેરડીવાળીકો મત આને દો; એ કેલાવાલાકા કપડા અચ્છા નહિ. ક્યાં ત્યાંથી દોઢિયાં કઢાવે ને આખવાને બહાને ડોઝરે ભરે એ જુદો.

આં સ્ટેં માસ્તર: એની જાતને ડા'મ દે!

દયાળજી: અરે ડા'મ તો દે આપણને. જુઓ આ હેન્ડબિલ! એમાં ચાના ગુણુ લખેલા છે. (વાંચે છે) 'ચાથી શરદી મટે છે, અને ગરમીમાં થંકક આપે છે. ચાથી ન્યૂમોનીઆ, ટાઇફાઇડ અને મેલેરીઆ તાવ મટી જાય છે.' પછી આ ચા કેમ બનાવવી તેની સૂચના આપે છે. કહો સાહેબો! મારા દીકરાઓ આપણા વૈદ ડાક્ટરની જાહેર ખર્ચોથી પણ વધુ હું તો એમ પૂછું, કે સાલા લોક તે લણેલા છે કે ખેવકૂ છે? આંધળાઓ રોજ ગાડીમાં જાય આવે, આમ જાહેર ખર્ચો વાંચે, પણ કોઈ દિવસ એને ઝપેટી નામે એવી વાંચી છાપામાં બે લીટી?

હરગોવન: એ તો એમ કે આવી નજીવી વાત પર ધ્યાન કોણ આપે?

દયાળજી: અરે નજીવી શું, હરગોવન! આપણું ગરીબ લોક! અચારા આ વાંચે ને ભોળવાઇને ચા લીંચે. કે' કે લાવને, એક આનામાં જણજણાટ આવશે ને તાવ મટશે.

આં સ્ટેં માસ્તર: પણ આટલાં બધાં ચાનાં વખાણ કરવાનું કારણ?

દયાળજી: હાં, એ જ છે ને વાત! આ સાલી રેલવે છે ચોટ્ટી! ખોઇલો એ કાઇવો. આખી રેલવે પર યુકૉન્ડનો કન્ટ્રાક્ટ. એ સિવાય ચા નહિ વપરાય. ઇન્સ્ટોલવાળાને ખોલાવો, હમણાં આપણે પૂછીએ. તે એ કે'શે, કે યુકૉન્ડ નહિ વાપરે તો એના ડગ્યા સાફ. હવે આ

ઈન્સપેક્ટર ને બુકબાંધવાળો મે મળેલા. એ હકીકત એના રુખ્યા ગમે
ધાવતો ફરે. માસ્તર સાહેબ તમે ને હું તો સાત પેઢીએ ચારસોનો
પગાર જોઈશું, પણ આ અડધીઆને ચારસોનો સ્ટાર્ટ, ને ભથ્થું જુદું.

આં રોં માસ્તર: કોણ છે એ ?

ધ્યાળછ: અરે છે, કાઈ દિમઘ. મગ્રાસ તરફનો ટેકો સાલો. ફિરી-
સ્તાન થઈ ગયો ને ટંગીઓ ટોપી પહેર્યા કે સાહેબ! કંઈક લિમટી આવ્યા
છે, એવા તો અહીં.

આં રોં માસ્તર: હ્યો હ્યો હવે થંડા થાઓ, હરગોવનને આ
મોસમમાં ત્રીસ વૅગન જોઈવાના.

ધ્યાળછ: તે જોગવર્ધ કરુંસ્તો, કંઈ એને ના પગવાતી છે.

[હાથ અળદુલ્હરીમ મુસા, મુસલમાન, મેલો,
દાદી સાથે, માથે યલ, હાથમાં લાકડી, ફેનર
ને લાંબું પહેરણ, મુસાફરીનો થાકેલો, પ્રવેશે છે.]

અળદુલ્હરીમ: માસ્તર સાહેબ! ઓ કેરેજવાળા સાહેબ! હવે
કંઈ અમારું કરો ને ?

ધ્યાળછ: આવ મિયાં, તું મે આવ; તારી જ ખોટ હતી.

આં રોં માસ્તર: કેમ તારું શું છે, વળી ? કંઈ દાગીના ખૂટે છે ?

ધ્યાળછ: અરે બાઈ ? રાતનો ટટજો છે, તે કેમચીએ તો બનતું
કીધું. હવારનો માઈ માથું ખાય છે. રાતની ગુડ્સ કેન્સલ થઈ, તેમાં એનાં
દસ વૅગન. બેસ, થોરાં ને બકરાં ભરેલાં. પેલી ઈસ્પીસલની મોંઝામોંઝામાં
ગુડ્સ તો કેન્સલ કરી. અને હવે હમણાં ખીછ ગુડ્સ તથી. એક ગઈ
તે ઓવરલોડ ગઈ.

આં રોં માસ્તર: તે એનું શું છે ? રાતે જશે !

અળદુલ્હરીમ: અરે સાહેબ, રાતે શું બન્ય ? મારી નહિ તો

બિચારાં જનવરતી તો દયા કરો. જે માધલિ આઘી સાધડિંગમાં વેગન નાખ્યાં છે. નથી ત્યાં પાણી. જનવર ખૂબ પાડીપાડીને થાકી ગયાં. ચારો તો ગરીબ માણસ કેટલો ને ક્યાંથી લાવું? ગામમાં મારા દીકરાને મોકલ્યો તે ચાર ભારા ધાસ લાવ્યો. સાહેબ એક દિવસનો વધારાનો ખર્ચ કંઈ કંપની આપવાની હતી? અત્યારે કંઈ ગાડી જતી હોય તો માફ કરોની સાહેબ!

આ. રે. મારતર: અરે હા ભાઈ! અમારા આપની રેલવે છેને? તું અહીં ખૂસો પાડે તે શું વળે?

અખદુલ: સાહેબ તે, જનવરને પણ જીવ છે કની? બચારાં વેગનમાં શૂંગળાઈ મરવાનાં. સાહેબ, ગરીબ માણસ છું.

દયાળજી: અરે ભલા માણસ! તું ગરીબ ને અમે સાહેબ? રખે ભૂલ કરતો! આ ટોપાં ને ડગલાં તો રેલવેમાં લાડતી. ઘરમાં તો તારા જેવાં જ કપડાં પહેરીએ અમે; પણ આ તો સાહેબડાની આંખો શરમાઈ જાય એટલે અમને આવા કોકા પહેરાવે. જો, તું જા, ડી.ટી.એસ.ને જંગલે, ને કહે એને. ખેટો હશે હમણાં મડમને ગોદમાં લઇને.

અખદુલ: સાહેબ! હું ક્યાં ત્યાં જાઉં; મહેરબાની કરો તો ઠીક.

દયાળજી: અખદુલ મિયાં! ગાડી મારા ઘરની હોય તો તને હમણાં એક અંજિન આપી દોડાવી મૂકું. પણ આ તો લિખારચોટની રેલવે છે. દયા કે ન્યાય કે ખાનદાની રેલવેમાં નથી. હમણાં મડમનું માથું દુખે કે ની, તો બાર ફેન થાય, ને બત્રીસ નોકર ને બાવન ગાડીઓ દોડે, ને બોતેર ગામનાં ડાખ્યા લઈ આવે. એને તારા ઠોરની શું પડી, આપો? એને તો ઠોર તેવો તું, ને તું તેવો અમે; અને આપણે બધા એ આ લોખંડ ને લાકડા જેવા! ત્યારે જઈએ ત્યારે ટીપાચે ખરા, ને વહેરાચે ખરા!

આ. રે. મારતર: ખરોખર છે, દયાળજી, ખરોખર!

દયાળુ: જા ભાઈ! તું તારે પ્લેટફોર્મને એક ખૂણે નમાડ પડ અને ખુદાનું નામ લે. જે ગાડી પહેલી જશે, તેમાં તને મોટલશું.

અબદુલ: સાહેબ! મહેરબાની એટલી. ઓ ખુદા. (જય છે.)

હરજીવન: હ્યો ત્યારે, હું પણ જાઉં છું. ખેસો, સાહેબજી!

આં રોં માસ્તર: કેમ બસ? વાર આવજો. આ દયાળુને તો સાહેબજી કર!

હરજીવન: દયાળુ ભાઈ! સાહેબજી, સાહેબજી.

દયાળુ: સાહેબજી! નહિ ભાઈ, તું તારે માસ્તરને જ કર. અમને તો પહોંચી રહેશે.

[જે તાર આવે છે.]

આં રોં માસ્તર: (વાંચે છે) વન બંદો રન આવર. આલો, આલો થઈ એક. આ હ્યો, કેરેજવાળાનો છે.

દયાળુ: લાવો ભાઈ! વરી કોઈ ગાલ્સુ સિક પડ્યું આડે. (વાંચે છે) સલૂત નંબર નાઈન્ડી દુબીલ ખેરિંગલૂસ. કીપ એટ્રેન્ડ રેડી, કોપી રી. એલ. આ. લોકો. . અરે માસ્તર! હું એમ પૂછું કે હડરીના સલૂતની વાત તેમાં અમારે કન્સર્ન, તેમાં આ હત્તર જણને કોપી હું કામ આપતા આડે?

આં રોં માસ્તર: અરે ભાઈ, આ બેસ કપાઈ ગઈ તેની ચે આલ કન્સર્ન મેસેજ.

દયાળુ: એટલે આખી લાઇન કા'ણે જાય, એમ? આ બચારાં જનવરોની મેયતનોંધ મને લાગે એકલી રેલવેમાં જ નોંધાતી આડે જો.

આં રોં માસ્તર: તો વરસની ફાઈલમાંથી નીકળેને, કેટલાં દોરાં કપાયાં તે?

દયાળુ: અરે ભાઈ! એ તો આ ફાઈવર વળી મૂરખો, તે તાર આપેજ; નહિતો ઇંઈક ગાયો એમ કપાઈ ગઈ. અને એ સામે નહિ કોઈ

વિરોધ કે કોઈના અપવાસ. અને નહિ તો જરી જેવી વાતમાં આપણું લોક હોહા કરી મૂકે. આ પ્રજા જ મૂરખ તો. ફેન્સિંગ નહિ ત્યાં તો રોજનાં ઢોર રેંહાતાં ઓહે. અને રહે બચારે ખેડૂત.)

આં રેં માસ્તર: હાં હા, તમે ખેડૂત એટલે જ તો લખોની.

દયાળજી: અરે માસ્તર! છતી જમીને આ રેલવેનાં નોકરાં કરવાનો વખત આવ્યો. જમીન તો ધોળો હાથી. કાયા ઘહાઈ જાય ત્યારે સર-કારવારે માંડમાંડ ભરી છૂટીએ. ડીક છે. લો ખેલો, આ સલૂનની રામણ માંડુની. અરે માસ્તર! આ સાલા સલૂનની વાત તો જુઓ. એક સલૂન, તે પર ચાર નોકરો. એક તો બખરચી; બીજો સલૂન એટલે-ડન્ટ-

આં રેં માસ્તર: તે શું કરે ?

દયાળજી: બધું કરે; ત્રીજો સાલો સિપાઈ, ને ચોથો મિકેનિક. મારો વાલો સાહેબ એક, તેની પાછળ આ વસ્તાર તો જુઓ. ને કહે કે કાપકૂપ કીધી!

આં રેં માસ્તર: પણ તે બધા ચાર જથ્થાનું શું કામ ?

દયાળજી: એજસ્તો! ચાર ખાંધીઆ બેઠાએ ને, નહિ તો લોથ જીંયકાય કેમ ?

આં રેં માસ્તર: ખેસો ખેસો જરા. અલ્યા રૅટાલ પરથી અલારનું છાપું લાવ તો. બીજી કંઈ નવાજૂની? દયાળજી, કહે છે કે પેલાને ડિસમિસ કીધો.

દયાળજી: કેને ?

આં રેં માસ્તર: નહિ પેલો ચોરીનો કેસ થએલો? મેઈલમાં સોર્ટિંગ કરનારો—ટપાલ ને રજિસ્ટર કાગળો ચોરતો'તો?

દયાળજી: હા હા, એ મેં સાંભળેલું ખરું.

આં રેં માસ્તર: બડો બદમાશ નીકળ્યો. એ તો ટિકિટો બનાવતો પણ નીકળ્યો.

દયાળજી: ભાઈ આ રેલવેમાં પકડાયો તે ચોર, આટલી બધા શાહુકાર.

આંરટેં માસ્તર: બસ. બસ.

[છાપું લઇને સ્ટૉલવાળો જાતે આવે છે.]

બુકસ્ટૉલ કીપર: સાહેબ! હવે આ અમારે તે કરવું શું? સવાર પડે છે, ને આ તમારા સાલ્યાઓ, તો કોઈવાર પેલો/સરકારી અમલદાર આ અહીંયાં ગાડી પર અમર્યા આવે છે/છાપું ઉપાડે, સીલ તોડે ને વાંચીને પાછું મૂકી ચાલતા થાય. અને ધરાક એ પછી લેતા નથી! 7

દયાળજી: અરે એ મામાઓ ગાડી પર ફરવા શાના આવે? છાપાં વાંચવા જ આવે. આવડા મોટા પગાર મળે, પણ જીવના આટલા.

બુક સ્ટૉલ કીપર: પણ સાહેબ! મારે કરવું શું?

દયાળજી: તારે ગાંઠના ગોપીચંદન કરવાના. બીજું સું થાય. ફરિયાદ કીધી છે તો સ્ટૉલ પરથી તારી લાઇનકલીઅર સમંજળે, બચ્યા.

બુક સ્ટૉલ કીપર: રોજ મારે ખેત્રણ આનાની તો ઊઠે છે એમ.

દયાળજી: તે ધર્માદા ખાતે સમજવાના તારે, સમજ્યો લાઈ!

[ધંટડીઓ વાગે છે. માસ્તર ફેન પર જાય છે. ટિકિટ-ગારી આગળથી લોકોની બૂમ સંભળાય છે.]

એ, અવાજ નહિ કરો.

એક અવાજ: પણ સાહેબ ગાડીનો વખત થયો ને?

દયાળજી: હવે, ખબર છે મને, જિલા રહો. (માસ્તરને) ગાડી નીકળી કે શું?

આંરટેં માસ્તર: હા.

[રામલો આવે છે.]

રામલો: છાચેબ! એક દિવસની રમ્મ જોઈતી છે.

આંરટેં માસ્તર: રમ્મ જોઈએ છે, તે કોણ તારો બાપ નોકરી કરશે અહીં? જા જા, કામ કર.

રામલો: પણ છાગ! છાગના નાતરામાં જવાનું છે.

દયાળજી: તાડી પીવા! અલ્યા, કેટલી વારનું નાતરું કરતો છે એં?

રામલો: તીજી વારનું, જે વાર પધણીને ઘેરી નાસી ગઇલી.

દયાળજી: માસ્તર! આ સાલા રામલાની નાત ને આપણા સાહે-
બડાઓની નાત એક. પેલા સાલા મંગીની મડમ જે વખત નાસી ગઈ, ને
પેલો બુલ્ક ત્રણ વાર રંડાયો ને ત્રણ વાર મંડાયો. ને એની મડમ પણ
ત્રણ વાર રંડાઈ ને ત્રણ વાર મંડાઈ!

આન્સ્ટેન્ માસ્તર: (હસે છે) જાજ હમણાં; પછી વાત.

દયાળજી: લ્યો ચાલો, ગાલું આવવાનું હમણાં; સાહેબજી!

આન્સ્ટેન્ માસ્તર: હા, હું ચે આ ટિકડીઓ ખેંચી કાઢું; પેલો બુકિંગ
ક્લાર્ક હજી રજા પરથી નથી આવ્યો તો.

દયાળજી: (જતાંજતાં) મને કહો તો હું ખેંચી કાઢું; પણ મને એ
હિસાબ કરતાં ન જ આવડે. લ્યો બેસો. (જાય છે.)

આન્સ્ટેન્ માસ્તર: (ખારી ઉઘાડતાં, સ્ટૂલ પર બેસી) લ્યો આવો; ચલાવ
[ટિકિટ પર તારીખો મારીને ટિકિટો આપે
જાય છે, એના ઘડાકા સંભળાય છે. બહારથી
ન સમજાય એવા અવાજે ચાલુ રહે છે.]

એઈ! મોટેથી બોલ! સું? બે ભર્ય? બે ભર્ય લ્યો. એ પછી, પણ જોતો
નથી. આના પૈસા પડ્યા છે તે? સું? કેટલી, ચાર. ઉઠાવો એક, બે,
ત્રણ, ચાર, લે. હા હા, પણ પૈસા મૂકશે કે નહિ? કે પહેલાં ટિકિટ!
આપું છું તે ક્યારે? . . . કેટલી ટિકિટ? એક? નોટ છે, દશની? (ફેંકી દે છે)
ઉઠાવ, છૂટું નથી? ચાર આનાની ટિકિટ લેવી છે; ને દશની નોટ લાવ્યો
છે. ચલ મોઢું નહિ કર. ખીજાને આવવા દે. . . પણ છૂટું નથી, તે હું
તારે માટે છૂટું લેવા જઈ? અહીં તે ધંધો માંડ્યો છે? સેવમમરાવાળાની દુકાન

સમજે છે? હૈં!—ચાલ નિકળ!—..... એ ગોધરા સંખેડા.....
 સાડા ત્રણ... કેટલા વરસનું છોકરું છે? પંદર વરસની. આખી ટિકિટ
 લેવી પડશે..... નહિ જવા દે... ચલ લે; અમદાવાદ કેટલી? એ પ્લેટ-
 ડાર્મ..... એક વઢવાણ!... ચલાવ... શું? પરચુરણ પાછું—કેમ
 ગળે પડે છે કે, હરામખોર! પાછું આપ્યું તે શું? સાલા ચોદાઓ! બદમાશી
 કરે છે? નથી આપ્યું, તો શું હું ખર્ચ ગયો? ચલાવ, નીકળ ભામટા!
 હાથ કાઢ, હાથ કાઢ!... અપ રે, (ફોનની ઘંટડી વાગે છે.)

[માણેકશા ગર્દ દાખલ થાય છે.]

ચલાવ! ચલાવ! હાં, ઑલરાઇટ!

ઓ માણેકશા, જોની ભાઈ; તું જાય છે કે? જો આ ગાડીમાં
 છોકરાંઓ જવાનાં છે. લઈ જાઓ; જો કોઈ ખટપટ નહિ કરે!

માણેકશા: વાર, કેટલાં છે? સેકન્ડમાં જ ખેસાડી દર્શા.

આં રોં માસ્તર: હા હા, ચાર જણ છે. ત્યાં પણ ટેશન બહાર કાઢી
 આપજો, ત્યાં હરામખોર ટિકિટ કલેક્ટરો એકઠા થયા છે.

માણેકશા: વાર વાર.

[તાર આવે છે; સરકયુલર આવે છે; બહાર
 ટિકિટ માટે ધીમી ખૂમો ચાલુ જ છે.]

આં રોં માસ્તર: ઊભા રહો! એક અવાજ નહિ કરો!

રૂખી: (બહારથી) માસ્તર સાથે, માફ તો કોઈ હાંલળતું નથી.

નારણીઆને કોણે—

આં રોં માસ્તર: પાછી ક્યાંથી ફૂટી નીકળી? જા, જા!

રૂખી: એ મારા બાધરજી ક્યારે પાછા આવશે?

આં રોં માસ્તર: અરે હિલ્લુ! એની મને શી ખબર? જા કારખાના-
 માં ને જો તાં. હાં, જો, કાલે સ્પેશિયલ છે, રાતના; તે તારા નારણીઆનું

નામ નોંધ્યું છે. ચાર આના મળશે. તને કહ્યું કે—

રૂખી: અરે ના ભાસ્તર સાથેજ! મારે આ તાલમાં નારણીઆને નથી મોકલવો. બબ્બા એ ચાર આના.

આં રટેં ભાસ્તર: અરે રાંડ! અક્કલ ગણ છે કે શું? એતું નામ નોંધ્યું છે ને, નહિ જશે તો કેદમાં જશે, ખબર છે? બધા પંખાવાળાઓને મોકલવાના છે. જો ગાડી નીકળે ને જય ત્યાં સુધી મશાલ લઈને પાટા આગળ જિભા રહેવાનું, સમજી?

રૂખી: ના બાપજી, ના. મારા નારણીઆને તમે એમ નહિ લઈ જાઓ. ભાસ્તર સાથેજ, જરા દયા કરો માબાપ!

આં રટેં ભાસ્તર: ચાલ જા હવે, મારું ના ખા. રાતના નારણને મોકલજો. સ્પેશિયલ વખતે મશાલ લઈને રસ્તે જિભો રહેશે. થોડેથોડે છેટે એકેક જણુ જિભો રહેશે; તારો નારણ એકલો નથી, સમજી?

રૂખી: ઓ લગવાન!

આં રટેં ભાસ્તર: લગવાન બગવાન બિંધી ગયા. ચલ જા હવે. હા, (ટિકિટ આપતાં) લાવો, ચાર....ક્યાંની?

રૂખી: ના ના, માબાપ, નારણ નહિ આવે.

આં રટેં ભાસ્તર: (ત્રાડ નાખી) અરે તારા બારવગાડી નાખીશ એને નથી મોકલ્યો તો! જા હવે, અક્કલ! જમાદારને મોકલું છું, હમણાં. (મુસાફરને બહાર) લે; ત્રણ રૂપિયા પાછા આપ્યા ને જો કહે છે. હરામખોર! તે પાંચની તોટ આપી, ને જેની ટિકિટ. વાંચની ટિકિટ પર, શું લખેલું છે તે? ને ત્રણ પાછા આપ્યા? હું, જો આપ્યા? જા જા! જુદા! પેલો એક માથાં ખર્ચગયો ને, તુંળીને નીકળ્યો? કેમ, શું ધાર્યું છે શું તમે? જો જો, બાબુએ જિભો રહી ગણી જો. સાલા ઢોંગીઓ..... કોણ છે એ? યુ? યસ યસ, હાવ હુ યુ? નો, મિસ્ટર તમે ત્યાં જિભેલા શું જાણો, એમ અંગ્રેજી બોલી

ડરાવી નહિ શકો.....ઔલરાષ્ટ્ર ઔલરાષ્ટ્ર ! હુ ઈટ, સી ઇટ....
બોલ્યા, ..આઈ વિલ સી ! લે ચલાઓ. ને ભાઈ ગણી નેજો તારા
પૈસા, નહિ તો પાછો તું ગળે ના પડતો !

રૂખી: (બહાર) માસ્તર સાથેજ, આધરજી—

[ફેનની ધંટડી. બહાર લોકો જતાચાલતા દેખાય
છે. એક ધંટ વાગતો સંભળાય છે. માસ્તર
ટોપું નાખી બહાર ધસી જાય છે ને જતાં]

આંરેં માસ્તર: યસ ! અલાવ ! હુ થર્ટી ? યસ. ઓ ફ્રેન આવી. શું
છે તારી મોઝાણ; હજી ખસતી નથી ?

રૂખી: આધરજી—

આં રેં માસ્તર: આધરજી ગયો તારો જહાન્નમમાં, ચલ ! ખસ,
ગાડી આવી.

[હિતાવળે બહાર જાય છે ને પડદો પડે છે.]

અંક ૨ . . . પ્રવેશ ૨

પાત્રો

રિશિ ટોચર, હિતાર, જનાર, મિષાઈ, ટ્યાગણ, રામચો,
માન્તર, ટટીર, ગરીબ, સાધુ, ડાઝડી, વિદ્યાર્થી, અધ્યાપાત્રી

મોંઝનો વખત. ટોચરની બહારનો રસ્તો અથવા ચોટ. પ્લેટફોર્મ પરથી બહાર
જવાનો દરવાજો ડાબી કે જમણી બાજુએ મુઠેલ દેખાય એમ મૂંઝેલો છે. પાસે
રિશિ ટોચર સાધુની લઈ બેસો છે.

【વારાકરતી મુસાફરો ટિકિટ આપી નીકળતા જાય છે. તેવામાં
એકાએક એક ટિકિટ-બાદશાહ જૂમ પાડી બેઠે છે.】

ટિકિટ કલેક્ટરઃ એમ! એમ! બિભો રહે, કાં જાયય? ટિકિટ કાંય?

ઉતારઃ સાહેબ, હમણાં જ આપી ને!

ટિકિટ કલેક્ટરઃ ચલ રે જુકા! ચાલ બિભો રહે એમ, આય બાબુ;

ચલાવ, ચલાવ, એમ! આ કોણનો સામાન છે?

એક ઉતારઃ મારો.

ટિકિટ કલેક્ટરઃ બિભા રહો બાબુએ, જોખાવવો પરશે.

એક ઉતારઃ પણ સાહેબ એક ટિકિટમાં—

ટિકિટ કલેક્ટરઃ કટકટ નહિ; જરૂરી વાત નહિ. તાવદાન જેવો
દાગીનો બાંધી લાયા ચ, તે સું રેલવે મફતની ઊંચકી લાવસે?

ઉતારઃ અરે પણ સાહેબ, એ કાં ખટપટમાં બિતરો છો. કંઈ પતતું
હોય તો પતાવોની.

ટિકિટ કલેક્ટરઃ એમ સીધા આવસો તમે. વારૂ બિભા રેઓ.

[ઉતાર પાવલી કાઢીને આપે છે.]

ટિકિટ કલેક્ટરઃ નહિ નહિ, એ કંઈ ચાલસે નહિ. એમાં સું મારો
દારો પાકીઓ.

ઉતારઃ અરે સાહેબ, લ્યો, બસ! ગરીબ માણસ છું, ચાલો રાજી રહો.

[બીજી પાવલી આપે છે ને જાય છે.]

ટિકિટ કલેક્ટરઃ સાચા મફતમાં મન મનતા સામાન લઈ જવા છે?
કેમ એમ! તારો સું વિચાર છે હવે? ટિકિટ લાવ, નહિતો પૈસા ભરી દે.

ઉતારઃ અરે પણ સાહેબ, હમણાં જ તમને કાચોલાચ ટિકિટ આપી ને!

ટિકિટ કલેક્ટર: ચલ ! ચલ ! વગર ટિકિટ આયોચ ને પાછો

[એક જણુ જાય છે.]

એ મિસ્ટર ! કાં ?

જનાર: હું તો એક જણુને મૂકવા આવ્યો હતો.

ટિકિટ કલેક્ટર: હોસે, પન પ્લેટફોર્મ કાં છ ?

જનાર: નથી લીધો.

ટિકિટ કલેક્ટર: તો સું બાવાની રેલવે છે ? આનો મૂકી દો.

જનાર: ઓલ રાઈટ ! આનો લ્યો, પણ લાંબી વાત નહિ જોઈએ.
લ્યો, લાવો રસીદ.

ટિકિટ કલેક્ટર: સું, એક આનો ભરો ચ, તેની વલી રસીદ જોઈએ ચ.
જો કાયદો બતાવવા આયા ચ તે !

જનાર: રસીદ આપવી છે કે નહિ, નહિ તો હું જાઉં છું સ્ટેશન-
માસ્ટર પાસે. (હિતાઈને) તમે પણ ભાઈ ! પૈસા આપો તો રસીદ લેજો, હં !

ટિકિટ કલેક્ટર: વાઈ વાઈ, હવે લાલ્લરી ના કરો ને ! સમજ્યા એતો.
જાઓ બંને. વલી તમારે વેરે રસીદ કાઢવા બેસું ને કલાક બગાડું—જાઓ
બાપા જાઓ. મારે સું ? રેલવે રસે !

[પિલા જો જાય છે.]

સાલી જાતજાતની જોપરી આવે છ તો. લે ચાલ, આ વલી આજે
પાછી પલટન આવી.

[એક સિપાઈ ટાળેબંધ લિખારીઓને બહાર કાઢતો
નાકજો છે, એમાં એક ફૂધીર છે, કાળૂલી મરદ જૈરાં છે,
સાધુ છે. કાઠીઆવાડી અંત્યજ સ્ત્રીપુરુષ છે, છોકરાંઓ છે,
આંધળો છે, એક કોઈ દેખીવું સ્ત્રી પણ ગરીબ કુટુંબ છે.]

ટિકિટ કલેક્ટર: આયા કે પાછા ચીનના સાવકારો ? સું અર્થગ મુ-

સાક્ષરો છે! બધા જ શ્રુ કે?

સિપાઈ: ચલો, સાક્ષરો!

ફરીર: અમે જાતા હે, ગાલી મત દો.

ટિફ્ટિ ક્લેક્ટર: અરે ચલચલ, મવાલી! મક્તની મુસાફરી કરવી ચ ને લાલ્ચરી કરે ચ પાછો. જાતી વરી જવા દઈય, નહિ તો હુમનાં પોલીસને સોંપસ.

ફરીર: અમે દેખા તેરા પોલીસ.

ગરીબ: માયાપ! પેસા હોન તો ટકટ ન લેત? પણ દેશમાં દકાળ પડ્યો ને આપછ

ટિફ્ટિ ક્લેક્ટર: દકાલ પરીઓ, દકાલ! તેથી મું રેલવે તમારા પર સખાવત કરે? મું વાત લાયા ચ! આમ જોતી, આમ? આ સાલો દોંગી આંધલો, કંઈ નહિ તો એક મહિનાથી એને જોઈય. અહીંથી તાં ને તાંથી અહીં. શેસન આવે ચ તારે તો કેવું દીએચ!

સાધુ: અરે ટિફ્ટિ માસ્તર! કાયકુ ખદા હોતે હો; જાને દો, યાયા, સાધુલોક હય!

ટિફ્ટિ ક્લેક્ટર: હા, સાધુ! તને સાલો કોન સાધુ કેસે? તગરા જેવો તો છે! સાધુ થઈને આયોચ. જાદા કરવી ચ તો કરની પગે ચાલીને! આમ રેલવેમાં સાનો ચરી મરે ચ?

સાધુ: અરે માસ્તર! આરા હિંદુસ્તાન ફિરા. મગર તુમહારા જૈસા નહિ મિલા.

ફરીર: હાં સચ હે, હમ જોર એ દોનોં સખ દેશ ઘૂમું, મગર જૈસા નહિ મિલા.

ટિફ્ટિ ક્લેક્ટર: તો ખચ્ચા આજ તો મલીઓ ને? આય સિફત જી જરા દયાનમાં લઈ લેજે, દીકરા! મારી જી તુને એક જાદો જ થઈય.

ચાલો, અથંગાઓ !

કાબૂલી: ક્યા, જાઓ જાઓ? ચે તો રાસ્તા હે! તુમારા બાપકા હે?

ફરીર: અમે ચલો બે ધરમસાલામેં, ઓ પટ્ટેકુ ટકટકને દો.

ટિકિટ કલેક્ટર: કેમ, એમ કાસ જાયચ કે—એ? ફરીર!

એક બીજો: અમે અગ્ગીડી વાલે નહિ દેખા તો. એમ માસ્તર! સુન!

સારે હિંદોસ્તાન દિરા, મગર અબી તક એક પાઈકી ટિકિટ નહિ નિકાલા.

ટિકિટ કલેક્ટર: તો બચ્ચા! આ તારે બપ્પાવો તારી સુધ કેકાને લાવસે. જોઉંચ ની કમ ટ્રેનમાં કેમ જાય ચ તે. ચલો, જાઓ.

સાધુ: હમ તો યહી બચઠે. તેરેમેં તાકાત હો તો જાઠા.

[એક વિદ્યાર્થી આવે છે.]

વિદ્યાર્થી: કેમ પેસ્તન! આ બંધી શાની જાન એકડી કરી છે?

ટિકિટ કલેક્ટર: અરે જોની, સાલા! આ રેલવેને રરાવવા નીકલ્યા ચતે? ને પેલો વલી સાધુ તો સામ્મે દમ ભરાવેચ—પેલો અલમસ, જોયો કે?

સાધુ: એમ, અમ સાધુલોક કુ ગાલી મત દો.

ટિકિટ કલેક્ટર: લે સમજ, વલી આ મોટો માત્મા તેને ગાલી મત દો. અરે સાલા બદમાશો, મક્ત

ફરીર: (જોરથી) ચુપ રહો.

કાઠીઆવાડી: અરે બાપજી! અમે તો પગે પડીએ સીએ, તઈશુ દિ'થી ખાધું નથી ને પેટ તો ભડકે બળે સે.

ટિકિટ કલેક્ટર: તે સું મારે ઘર ધરમસાલા જોલું?

વિદ્યાર્થી: તે પેસ્તન! આ બંધાને દિતાર્યો, તે હવે નહિ જવાના એમ? એ તો રાતની ગાડીએ જશે.

ટિકિટ કલેક્ટર: અરે બાવાના તબેલામાં જસે? આ જો હમનાં વૉચ ઍન્ડ વૉર્ડ વાગાના માનસોને કેવા જિલા રાખુંચ! સાલાઓ ભાઈ-

આપાથી નહિ પણ હવે તો દાદાગીરીથી વાત કરેય!

વિદ્યાર્થી: પેસ્તન દીકરા! માફ કર્યું માને તો બધાને જવા દે.

ટિકિટ કલેક્ટર: કાંય—તું પન અસલ હિન્દુ નીકલીઓ કે? દાન સખાવત કરવી તુંને આપ રેલવેમાં જ મુજેય—કોનના આવાની દીવાલી!

વિદ્યાર્થી: હવે બેસને,—તું મોટા પાછો રેલવેનો બેરખાલ જોયો નહિ તો? હું ખરું કહું છું, જવા દે.

ટિકિટ કલેક્ટર: ટિકિટ કોન તું કરાવએ?

વિદ્યાર્થી: અરે દીકરા, પેસ્તન, આ પોઠ ગામને ભારી છે, હં! તું તો તદ્દન અછલ વગરનો છે.

ટિકિટ કલેક્ટર: તું બી મને જોણાવેય સું?

વિદ્યાર્થી: જો પેસ્તન! આ શાહુદારો કંઈ અહીં મહેનતમજૂરી કરવાના નથી. જિંદગીમાં કરી નથી અને કરશે પણ નહિ.

સાધુ: અરે આપા! હમ તો સાધુઓક હે

વિદ્યાર્થી: જો સમજ!...એ તો બધા 'સાધુ' લોક છે!

ટિકિટ કલેક્ટર: પન તેમાં અહીં કોનના આપને—

વિદ્યાર્થી: અરે મૂરખ! સાંભળ તો ખરો. આવા લિખારીઓ તો થોડકે થોડકા દેશમાં પડ્યા છે. એ તો તમારી કોડીઆ જોટલી આટલી અમથી કોમ તે બધાને પંચાયતમાંથી ધાનસાક આપે. આ તો, આપા, અનેકોની જોડી કમાઈનું પરિણામ છે.

ટિકિટ કલેક્ટર: એ તું સું અહીં નિસાળ ચલાવવા આયોચ કે ભાસન લગાવેય?

વિદ્યાર્થી: દીકરા મારા! ખરી વાત કહું—આ બધાને બીબ માગતાં કોઇ પૂરો ચેટલો દેવાનું નથી; એટલે ગામમાં ચોરીઓ કરશે.

ટિકિટ કલેક્ટર: તે હું તે જ કહુંચની, સાલા એક તો મદત મુસાદરી

કરેય, પેસેન્જરોને હેરાન કરેય, ને રાતના ઝીગોમારના ધંધા કરેય. કંઇકના ખીસાં કાતરસે. નહિ તો...

વિદ્યાર્થી: નહિ તો રાતના ઘર ફાડશે. આ જો તમારા છુટાછવાયા રેલવેના ક્વાર્ટર—પહેલા જ એમને સપાટે ચઢશે. ને બચ્યા! તું ખીલાં જ રહે છે એ ભૂલતો નહિ.

ટિકિટ કલેક્ટર: કાન પકરવાની વાત. દીકરા મારા, તું ખી એક લેન્ડું છે તો. સાલો પેલો ફકીર ડોલો પન જો મારી સામ્મે જ કકડાવતો છે તો.—સીધો મારે ઘર જ હુમલો લાવસે કે સું?

ફકીર: એઈ! ગાલી મત દો. હમ કખી ચોરી નહિ કરતા.

ટિકિટ કલેક્ટર: નહિરે આપાયા મારા, તું તો સાવકાર! ચોરી સાનો કરે? તું તો ખાલી હાથચાલાકીના ખેલ જ કરે. જોની દીકરા! તને ખબર નહિ, આમ એક ખાલુથી તું ગંભીર ચેતવની આપેય, ને ખીજી ગમથી અમલદારો કકરાવેય! ને વળી કોઈ ભણેલો લેન્ડંગેપ પેસેન્જર મારું કારેય તે જુદું.

વિદ્યાર્થી: એ બધાને એક કંપાર્ટમાં એકઠા કરી ધડકેલી મૂક. નહિ તો આજ રાતે રોન કરતાં પણ બેચાર ઘર ખતમ થઈ જશે; ને તું લાઈન પર ગયો તો તારાં તો તળીયાં સાફ જ સમજજો.

ટિકિટ કલેક્ટર: ઓ ખોદા મારા! એમને ખૂમ પાર, બોલાવ પાછા, બોલાવ પાછા! એ સાહુકારો! ઓ સેડીઆઓ, ઓ બાવાઓ, પધારો—પધારો પાછા—એ ફકીર સાખ! આ પહેલી ટ્રેને જ રવાના કરૂંય. રેલવે સું કારીને આપી દેવાની ઉતી!

વિદ્યાર્થી: તે આ તમારું વૉચ ઍન્ડ વૉર્ડ ડિપાર્ટમેન્ટ તે શું ઉઘેજ—બોલાવની કોઇને?

ટિકિટ કલેક્ટર: એ તો તું બોલ જ ના. સાલા આખી રાત દોચકા

છેલેય. કોઈવાર રેલવેના ડગ્ગામાંથી કોઈનું જીતરું સોંધી લાવસે,—તો કોઈ કોઈ વાર યૈરાની આટલી અમથી ખાલી ઈંગ લઈ આવસે. કોઈ વડી હિંદુનું લોટો પવાયું. વરસની સારા તન જીતરીની ધરખમ સોધખોલ મારે આ ગંજવર ખાતું ચાલેય. આ બોલાવવા દે પેલાઓને—ઓ સાધુ લોકો!

વિદ્યાર્થી: તો પેસ્તન! તમે એક જીતીઓ જ શોધો ને પેટી, ઈંગ કે કિંમતી વસ્તુઓ ગુલ કરો, તો આ લિખાડો શું બોટા? આ તો ચોર થઈને ચોરીનો ધંધો કરે છે; તમે સાવકાર થઈને કરો છો!

ટિકિટ કલેક્ટર: હવે તારી લાલ્હરી રાખની, મોટો ફિલ્મુક આપોય તે? જોની પેસો તો મારા ક્વાર્ટર તરફ જ જાય—એઈ! ધધર આઓ, મમ ધધર આઓ!

[એક વૉચ ઍન્ડ વૉર્ડનો સિપાઈ આવે છે.]

એઈ, ઓ સગડુ બોલાઓ પીછા. ઓર આરામસે બિઠાઓ. દીકરા! રાતના જ એ બધાને હું રસ્તો બતાવી દઉંય. એમ નહિ તો બિઠરાનું કરીને પણ પારસલ કરીશું.

વિદ્યાર્થી: લે ચાલ સાહેબજી!—જરા લાંબી બુદ્ધિ રાખંતો જા, નહિતો ટિકિટ કલેક્ટરમાં જ પડી રહેશે.

ટિકિટ કલેક્ટર: અરે બુદ્ધી કરતાં અહીં તો ખનખનીઆનું જોર વધારે ચાલે, સમજેય? લે ચાલ, જાયય કાં? આ પીને જાજે.

[લિખાડો પાછા એકઠા થઈ રહે છે.]

વિદ્યાર્થી: લે ચાલ! તારે કાં પૈસા આપવા પડવાના છે?

ટિકિટ કલેક્ટર: નહિ રે, સ્ટાંલવાળો મારો સગો લાગેય શું?

[બંને જાય છે.]

ફફીર: (ગાતો ગાતો આવે છે)

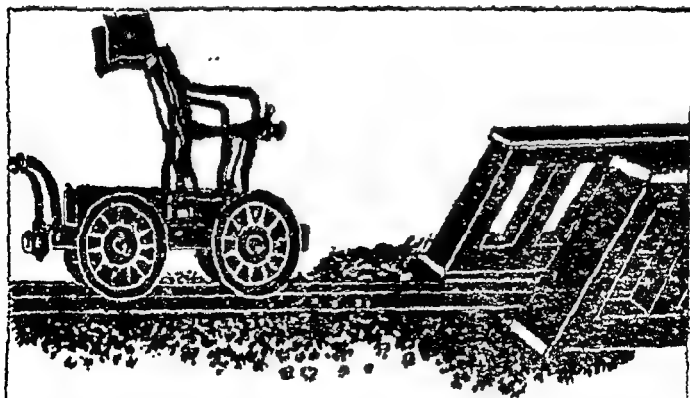
યહી હુનીઆમેં દો રોજ રહેના

બડા મુસાફિરખાના હે;

ધધર પડ કયા, ઉધર ગિરા કયા,

સખડુ એક દિન જાના હૈ.

[પડદો]

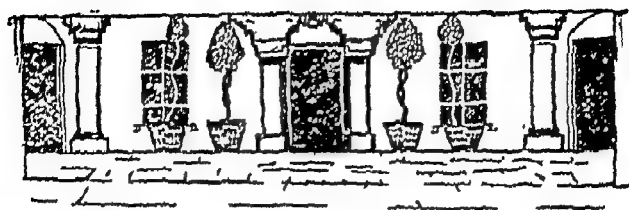
અંક ૨ . . . પ્રવેશ ૩

પાત્રો

રામચરણ ભૈયો, ડેપ્યુટી સ્ટેશન માન્ટર,
ભૈયાજી, સોની, પારસી, બ્હોરો, વૈદ્યરાજ,
મારવાડી, ખારવો, અનાવલો, વિદ્યાર્થી, મળ્તૂર.

રાતનો સમય. પ્લેટફોર્મ.

34052

[રામચરણની રાતપાળી છે. પહેલા પ્રવેશ-
વાળા ડેપ્યુટી સ્ટેશન માસ્તર પ્રવેશે છે.]

ડે૦ સ્ટે૦ માસ્તર: (અંદરનાં બારણાંમાંથી બહાર આવતાં બંને દિશા તરફ જોઈને બ્રૂઓ પાડતા) એઈ ભૈયા! ઓ ! એઈ એ એઈ રામચરણ ! (અંદર ઘંટડીનો અવાજ થાય છે તે સાંભળી અંદર જાય છે. પાછો બહાર આવી) એ કંબિનવાલે ! અરે ઓ કંબિનવાલા ! (દૂરથી હોકારો આવે છે.) એ મેઈન લાઈન કલીઅર કરો, શીટિંગ એન્જિન લેનેકા હે ? — બરાબર (અવાજ આવે છે 'બરાબર') એમ લૂપ લાઈન સમાલો. ઓ...ઓ. (કંઈકવાર રહી ભૈયો આવે છે) ક્યોં ભૈયા કીધર ગયા થા.

રામચરણ: કીધર ભી નહિ, સાહબ. કંબિનમેંસે દેખા—વો ડિસ્ટન્ટ સીગલકા લાઈટ બરાબર નહિ ચલતા થા, વો બરાબર કરનેકો ગયા થા.

ડે૦ સ્ટે૦ માસ્તર: કરી બરાબર ?

રામચરણ: હાં સાહબ ! યે દેખો અભી સફેત દિખે બરાબર ! પહલે તો બીલકુલ અંધેરા થા. વો દિવસપાલી વાલેકુ બોલો નહિ તો રપોટ લગાઓ. દફેદફે વો કહીં નહિ તો કહીં બત્તી નહિ જલતી. જાકર દેખા તો ઈધર બત્તીમેં ગ્યાસતેલ ભી કમ.

ડે૦ સ્ટે૦ માસ્તર: અરે ભાઈ ! તું જાણતો નથી. અરધું ઘાસતેલ ક્યાર્ટર પર જતું હશે.

લૈયો: હાં તો, યહી તો મેં કહતા હું. સાલે ચોરી કરતા ઘાસ-તેલકી, ઓ ટેશીનમાસ્તર ઓર ઇસ્ટાફકી ઓસી હી ગલતી. ઓર ગુન્હા અપના નામ પર ચડેગા.

ડે૦ સ્ટે૦ માસ્તર: શું કરીએ આપણે? ક્યાંક્યાં પહોંચીએ? એમનાં કરમ એ ભોગવશે.

લૈયો: વો તો ઠીક હે, સાહેબ! મગર ટરેનકા લી એ કરમ દેખને જેસા કર દેંગે. સાલે મરનેવાલે મરેંગે, વો લોકકો કુચ હે?

ડે૦ સ્ટે૦ માસ્તર: વાફ, હવે જાઓ. કુંગિન પર મેઈન લાઇન કલીઅર રાખો, સંટિંગ અંજિન; લૂપ લાઇન પર લો. (અંદર જાય છે.)

લૈયો: હાં સાહેબ! યહાં સે હી કહતાં હું (મોટેથી) એ કુંગિન પર ગોવિંદરામ હૈના? હો... હો... મેઈન લાઇન કલીઅર કરો. ઓ... ઓ; સંટિંગકા અંજિન લૂપમેં લેઓ... ઓ... (જવાબ પરાખર આવે છે) પરાખર! ઓલરેટ! જે રામજીકી! જે રામજીકી. અલી આતા હું. (જાય છે.)

ડે૦ સ્ટે૦ માસ્તર: (પાછો હાથમાં કંઈ કાગળ લઇને આવે છે) અરે લૈયા દેખો સખ ગાડી દો ઘંટા લેટ હે.

લૈયો: સખ ગાડી? સખ અંજિનકો સરદી લગ ગઈ ક્યા? કે કુજ તૂટા ફૂટા? રેલવર્ઈ હય. સાલી રોજકી ખીમાર!

ડે૦ સ્ટે૦ માસ્તર: નહિ રે, પેલી સ્પેશીઅલ માટે પાઇલોટ દોડે છે ને, તેથી. એટલે એ બધી ગાડીઓ સાઇડિંગમાં અકળાતી હશે; તે હવે લાઇનસર ચાલશે.

લૈયો: અરે હાં; વો ઇસપીસલ, ઓર હિસ્કા બડા પાઇલોટ લી. યે લી તો બડી ખીમારી હૈ ન? અખ કહાં તક વો બલા ચલને વાલી હે?

ડે૦ સ્ટે૦ માસ્તર: કોણ જાણે, એક સ્પેશીઅલની કેટલી ધમાલ છે? હજી તો જશે, ને વળી પાછી ફરશે.

લૈયો: ઓર પીઝી ભી લેટને વાલી ? ક્યાએક હી રોજમેં લાટસાખકા કામ ખતમ હોગા ? અચ્છા ભાઈ ! ફીક હય. સખ ગાડી લેટ ! ચલો નીંદ નિકાલેંગે. આજ ડગલ ડચુટી ભી હય.

ડે૦ સ્ટે૦ માસ્તર: અરે નીંદ ક્યા નિકાલેંગે ! હમણા કન્ટ્રોલ ચાલશે, ને ધમાધમ કોલ ચાલશે. હા ભાઈ, તારે ચે ડગલ ડચુટી તો છે; પણ હું તો સવારે દસ વાગ્યે છુટીશ.

લૈયો: હાં સાહબ ! ઓર હમ તો દેખેંગે કલ કી સામ ચીખીસાં ઘંટે કી ડચુટી ! માસ્તર સાહબ એ તો બડા જુદમ હય. (અંદર ઘંટડી વાગતાં માસ્તર જાય છે) હાં સાહબ તુમ કરા કરો પરેડ. યહાંસે ઉધર ઓર ઉધરસે યહાં. દો વંટા તક ગાડી હી નહિ ! (નાનો બાંકડો બહાર લાવી ખેસે છે) સાલા ચે ગંકડા ભી બુઢા હો ગયા; સખ હડી ઢીલી હો ગઈ. રેલવર્થ હય, ચલતા હય.

[ખિસે છે ગણગણાટથી ગાવા માંડે છે]

રઘુબીર કહે ઓ સુન મેરે ભાઈ... ઈ... ઈ...

તુમ ચલો ઝટપટ ઓર ઢૂંઢો સીતા માઈ... ઇ... ઇ...

હતુમંત કુ લાઓ...

[માસ્તર બહાર આવે છે]

ડે૦ સ્ટે૦ માસ્તર: અરે લૈયા ! આખા ઓરડામાં કંઈ તાપ લાગે છે, તાપ ? ને મજરાં તો હજી નથી જતાં. અહીં ખુરશી મૂક.

લૈયો: હાં તો સાહબ ! વો તો ઇજનરી કી ખોલખાલા હય. સખ ઇસ્ટેસન જેલકા કમરા. ચે લો સાળ, બચકો. ઉધરતો મચ્છર સારી રાત ગુનગુનતે હય.

ડે૦ સ્ટે૦ માસ્તર: હવે ચલાવ ભાઈ. તાં ગાવાનું લજન બજન ગા કંઈક; નહિ તો ઊંધ આવશે.

ભૈયો: હાં તો; અભી યહી કરનેકા રહા.

૩૦ ર્ટે૦ માસ્તર: જા, તારી પેટીખેટી લાવ; નહિ તો ઢોલક.

ભૈયો: ઢોલક તો સાહજ, ઐસા થા; વો દિન તૂટ ગયા વો (ઔર દુસરા એક તૂટા હુઆ કૃપિન પર પડા હય) ગોવિંદરામ ! ઐ ગોવિંદરામ ! વો પેટી લેજો તો. (પેટી આવે છે અને ભૈયો ગાય છે.)

(બિહાગમાં ઠીક ગવાશે)

કાલ ઘંટા બજાવે, મહા કાલ ઘંટા બજાવે.
સાધુ હો કે સૈયાં હો સખ, કોઈ જાવે કોઈ આવે;
કોઈ સમેતત બિસ્તર તો ફિર, કોઈ રોવે કોઈ ગાવે—કાલ ઘંટા૦
પુન્ય પાપકી ગહરી લે કર, જીવ મુસાફર જાવે,
રામ નામકી ટિકટ કઢા લે, ફિર અવસર નહિ આવે—કાલ ઘંટા૦
ટનનન, ટનનન, ટનનન, ટનનન, આખર ઘંટ બજાવે,
રામ નામસે સુન લો ભૈયા, સોહં ધ્યાન લગાવે—કાલ ઘંટા૦

[ગહારથી અવાજ અને ઘોંઘાટ આવતો સંભળાય છે.]

૩૦ ર્ટે૦ માસ્તર: શાખાશ ભૈયા, શાખાશ ! જોને, સાં શી ગરબ છે ?

[ભૈયાજી જાય છે, દરમ્યાન માસ્તર પેટી

સાથે કંઈ વગાડવાની કોશિશ કરે છે.]

રામચરણ: (આવીને) પાસિન્જર લોક. કું મચાઈ હે. દ્રેન લેટ હય તો વો અંદર આને નહિ દેતા. ઇસ લિયે ગરબ મચાતે હય.

૩૦ ર્ટે૦ માસ્તર: અરે આવવા દે આવવા દે. જા, કહે છો આવે; બીચારા ત્યાં ક્યાં બેસે ? (ભૈયો જાય છે)

[મુસાફરોનું ટોળું એકદમ આવે છે. બેત્રણ જણા વેઈટિંગ રૂમ તરફ જાય છે, પણ અંદર જગ્યા ન જોતાં બહાર તરફ આવે છે.]

ખેચાર જાણુ હપરાહપરી માસ્તરને પૂછે છે કે ગાડી કેટલી મોડી છે. માસ્તર જવાબ આપે છે: બે કલાક આશરે. સૌ બળડતા બેસવા માંડે છે, કોઈ આગળ જાય છે ને પાછા આવે છે. મુસાફરોમાં બધા પચરંગી છે. કોઈ પારસી છે, કોઈ સુરતી છે, કોઈ અમદાવાદી છે, કોઈ પેટલાદી છે, કોઈ હોરો છે, કોઈ દક્ષિણી છે, કોઈ પંજાબી છે, કોઈ કાઠીઆવાડી જોષી છે, વૈદ્ય છે, વિદ્યાર્થીઓ છે ખેચાર ખેરાં પણ છે. પણ એ પાછળના લાગમાં ચાલ્યાં જાય છે. સીસૌની પાસે પૂરતો સામાન છે. કેટલાક હાથે જાયકોને લાવે છે, તો કેટલાક મન્દૂરો પાસે જાયકાવી લાવે છે.]

સોની: કે.એ..મ માસ્તર સાહેબ! ચાલવા દોની. બે કલાક કેમ જશે નહિ તો? થવા દો, ભૈયાજી!

ડે૦ રે૦ માસ્તર: હા, લાઈ! જરા લજન ગાતા હતા.

સોની: હાસ્તો, સું ખોટું છે એમાં? અમે બી સ્વરગમાં જઈશું.

પારસી: ગાઓની, ગાઓની; એમ સું કરોય? સાલો ટાઇમ કેમ જસે નહિ તો? માસ્તર, સું આય તમારી પંચ્યુઆલીટી કે? જરા ગઝલ કવાલી થવા દેઓની!

ડે૦ રે૦ માસ્તર: અરે લાઈ! આ તો સ્પેશીઅલની બોલબાલા છે.

પારસી: સ્પેશીઅલ? કોણની? વાઈસરૉયની કે ગવર્નરની?—કે કોઈ સ્તેતના રાજારાની જવાના છ? પન તેમાં અમુને સાની સળ?

બ્હોરો: અરે તે સુ? ગવંદરની ઇસીપીસલ ચાલે તો પછી અપના લોકની તરેન કાંસી ચાલે? એ ટા બે કલાકનો તેખ્લો. મેં આતલી મુસાફરી કીલી, પન એટલું અંદર જોયું છે નથી.

પારસી: મદલાંજી! કાં કાં ફિરાય?

બ્હોરો: કાં કાં સું ફિરાય? એ અપની ગારી દેખીને ટા મને

ગમગીની ઉપજેચ. આખો જર્મન ફિરો, ઇટાલી ફિરો, ઇસ્વીઝરલેન્ડ ફિરો; ને ટેની ટરેન સું? ઇસ્પીડ સું? ઇસ્ટેસન સું? સગવર સું?

સોની: ઓ...હો તો તમે, મલ્લાજી! કંઈ દેસદેસના પાણી પીધાં છે ને? વેપાર હસે.

વ્હોરો: હાર્ટો! અપનો લોખંડનો. શ્રી ટેમ જર્મની જઈ આવોજી—હાં!, પન અપને અંગ્રેજી નથી સીખો,! પન ટો મને મુસીખત બી ન પરી—હિંદુસ્તાનમેં ન સીખો તે સું વેલાત મેં સીખવાનો હુટો?—

દક્ષિણી: તો તો તું સેકન્ડ ક્લાસમાં જવાની હસે?

વ્હોરો: અરે સેકીનકલાસ બેકીનકલાસ બદા હવાઈ ગીયા; હંદા રોજ-ગારમાં ટાલકી સાફ થઈ ગઈ, એટલે આ અપના બદ્દા ક્લાસમાં મજા છે.

પારસી: બદ્દા ક્લાસ કે ગદ્દા ક્લાસ!

કાઠીઆવાડી: અરે ગદ્દા ક્લાસ છે, લાઇશાળ! ગદ્દા ક્લાસે હારો, ઈ અમારે બાપુની ગાડીમાં તો, લાઇશાળ, માથું ને પગ ઓમના આડા લંબાબા કે નીકળે બંને બારીની બાર. ઈ યાં તો ધેડકલાસ પણ હાલેસે બાપુ! ધેડકલાસ, એ ઇમને માટે આખો ડબ્બો નોંખો. આંહીં તો હરકાર માખાપનું રાજ છે, તે કંઈકે લલીવાર સે.

વૈદ્યરાજ: અરે અમારી બાપુની ગાડીની તો વાત જ ના પૂછો. કંઈ ખેસવાની સગવડનાં જ એકલાં દુઃખ નહિ. એ તો ઉપડે એની મુન્સરીએ. ઊભી રહે એની મુન્સરીએ; અને રસ્તા વચ્ચે અટકી ચે પડે એની મુન્સરીએ. એ એમાં ટિકિટવાળાના જુલમ, ટિકિટ કોચવાળાના જુલમ, માલ તપાસવાળાના જુલમ, લાઈનદોરી પર દાણ લેવાવાળાના જુલમ. વળી આ શિયાળે તો ઠીક છે; પણ બે ઉનાળો ધગતો હોય તો ગળું ભીંજવવા ટીપું પાણી પણ ના મળે.

મારવાડી: અરે થારો મરઘો ભરે તે ઝુદો.

પારસી: એ સું ક્યે?—મરઘો સાનો?

સોની: એ તો, સાવકસા, એમ કે એક એક કામ્યામાં જાણે મરઘા ભરેછ, ફેરી પાકમાં નાખી હોય એમ—

બોરો: અરે ફેરી સું—ટે થે જગા હોય ટો રે—પન સાલા માનસને ગલીક હોલની મિસાલ પૂરેછ. જેવકુદો પાટીઉં ટીંચારેય કે દસ માનસ જેસે. પન બીબીના કસમ, ગીનો જો દસથી ઓછા કાંબી નીકલે ટો.

ખારવો: ઓહોહો? કોન રે તૈયગગલી? યાદ આવતું કે? આપણે ઇસ્ટીમર પર મળેલા?

બોરો: કોન—કાંસે—હૈ—ઓ કોન મમીરા? અરે હાં હાં! કાં કૈસર પર મીલેલો ને? હાં, હાં યાદ આવું. તું કાંસી?

ખારવો: હમણાં જ એ રોજથી ઇસ્ટીમર આઇવો! અહીં જરા ફરવાનો ને પાછો પોર્ટમથ જવાનો.

પારસી: કાં મસ્લાછ કૈસર સાથે પન સેકેન ફેરી આયાય સું?

બોરો: અરે જાવાછ મરફરી કાં કરે? કૈસરહિંદ ઇસ્ટીમર પર અપની સાથે એનો મીલાપ થયેલો. એ કૈસર પર કર હતો. હજુ પન ટાં જ છે કે મમીરા?

ખારવો: હોવે. કૈસર પર લંડનના વીસ ફેરા કીધેલા, અને ડીપરાનો દરિયો તો કંઈ ખૂંદેલો. હવણાં રજ પર છું.

બોરો: સાલા મુ કિસ્મત છે? આજો પીએનનો મેલ અપના અહીંસી ખારવા લોક ચલાવે છ; ને ફુનીઆ જાને કે ગોરાની ગા'ફુરી.

એક જણ: (ટંગીઓ ટોપીમાં) સ્ટેશન માસ્તર! નો રૂમ ઈન વેન્ટિગ રૂમ? જરૂર સી.

માસ્તર: થસ—(કહી લેલો થઈ જાય છે.)

બોરો: બિચારો ઇસ્ટીમર માસ્તર સું કરે? ગોટપીટ કીધો એટલે

વેધટીંગ રૂમ. તાં જગા નહિ મિલશે એટલે જોને જોનો ઇસ્ટ્રીમ ટ્રાટે તે.

દક્ષિણી: કોઈ રેલવેની જ આદમી છે.

બ્હોરો: ટો ટો કોપરખરાસ !

દક્ષિણી: એટલે ?

બ્હોરો: ખુદાખખસ. લે વહી આ સિપાઇ બંધુક ઊંચકી લાવો છ; કોઈ અસલ સિકારી લાગે છ, (ભાસ્તર આવે છે) કેમ ભાસ્તર સાહેબ ! સુવાડો કે એને ? સમાવળને લાઈ, કોઈ સાખૂત સિકારી છે.

ડે૦ સ્ટે૦ ભાસ્તર: અરે સિકારી શેનો ? આ અહીંયાં પાસેના તળાવમાં ખતક મારી જાય છે. તેમાં તો જેયાર ઑફિસરો એકઠા થઈને જાય;—શું થે જાણે વાઘ મારવાના હોય તેમ. અને હજી તો કંઈકેઈક ધાંધલ કરશે.

બ્હોરો: મેં ટો સમજે કે કોઈ સું મોટો લસડેયો હોસે. સીકલ તો અફલાટુન છે; બંધુક તો ઉચકી નહિ સકતો. હી હી.

[પારસી ગએલો પાછો આવે છે.]

કાં કાવસજી ? કાં જઈ આવા ? ચાનો કૌંપ ચરાવો કે સું ?

પારસી: અરે નહિ રે, જરા ટાઇમ ગોઠવી આયો.

અનાવસો: અરે હવે ટાઇમમાં હું ગોઠવવાનું છે ? એ તો આવવાનો તીઆરે આવવાનો. કંઈ આપણી મરજીએ ગાડી લાવવાનો હતો ? આ તો હહરીની આગગાડી. કોઈ માંદું હાજી હોધવાનું તીઆરે તો જરૂર એ મોંદું જ કરવાનો.

પાટીદારભાઈ: તો અહીં ચાં રસ્તા વચ્ચે પડ્યા છીએ. મારે ખેટે ટકટ આલી સે તે હવે લોંગળુ ભૂંક્યે સુટકો સે ?

પારસી: અરે ટમે બઢા આય આમ રેલવે પર કાંય શરૂઓ કરોય ? એમ કેઓની કે આય આટલી બી છે, ટો ખપ લાગેય.

[ત્રિણ વિદ્યાર્થી જેવા દેખાતા તદ્દન બાલુ પર બેઠાબેઠા

સાંભળતા હતા તેમાંથી એક જણ હજારોને ગણે છે.]

વિદ્યાર્થી: શું ધૂળની ખપ લાગે છે? અને ખપ લાગતી હોય તો કંઈ ઉપકાર થોડો જ કરે છે? પૈસા લે છે—રાધર લૂટે છે. આપણો દેશ સદંતર અલણ, એટલે હાંક મુક્તમાન ગાદી જેવો વેપાર ચાલે છે. અને થડ પાયા વિનાની વાતો લણીએ એટલે આજરોજ મુઠી રેલવેના દ્રાવણ જ ગોખ્યા કર્યા છે. કોઈ નિશાળિયાને પૂછો તો પોપટ માફક પટપટ કહી જશે: પૂલ બંધાવ્યા, મુસાફરીની સગવડ વધારી, તારનાં દોરડાં નાખ્યાં, વેપારને લાલ થયો—

બોરો: કોના બાપનો વેપાર? અરે મેં કહું એ ટ્રા—

વિદ્યાર્થી: જરા સચ્ચર, મેં મિનિટ સચ્ચર મસ્લાં છ!

બોરો: હાં, હાં, બોલો.

વિદ્યાર્થી: બધા સાડીસત્તર લાલ ગણાવશે. પણ જુઓ, તમે દિંદુ-સ્તાન આખામાં દરે; મોટાભાગનાં શહેરો સ્ટેશનથી દૂર—કોઈ એ માઈલ, કોઈ દસ માઈલ. વાર, વેપાર જુઓ તો વરનો અંધજ જ નહિ. પરદેશથી મુંબઈ માલ આવે તે સસ્તો—દિલ્હીથી મુંબઈ માલ ત્ય તો મોંઘો પડે.

બોરો: મોરીસની ખાન મુંબઈના બારામાં મારા લાઇને મોંઘી પરે છ, અને નીનીતાલની મોંઘી પરે છ—માફ કરજો વસ્તા.

વિદ્યાર્થી: લાઈ, ટૂંકમાં જુઓ તો તાર, ટપાલ, રેલવે પ્રજાને કામનાં કે પ્રજાની સગવડનાં છે જ નહિ; એ તો કમાણી કરવા પૂરતાં. બાકી લાલ તો કોના સચવાય છે એ તો સૌકોઈ જાણે છે. વાત શું કરો છો? આ પૂલો બાંધ્યા તેમાં શી બહાદુરી મારી? અસલ મોગલોએ કલકત્તાથી દિલ્હી મુઠી લલલલા લાંબા રસ્તા બાંધ્યા હતા, તે વચ્ચે નદી આવતી કે નહિ? આ તો નાળાંગરનાળાં એવાં કંદેશાં બાંધવામાં આવ્યા છે કે કોઈ જાનની અગમ શુદ્ધિ નહિ, વરસાદના પાણીને રસ્તો મળે નહિ;

ખાડાખાળોચિયાં ભરેલાં રહે અને આખા દેશમાં મચ્છરો લોકનું લોહી ચૂસ્યા કરે ને મેલેરિયા વધ્યા કરે.

વૈદ્ય: અરે મલેરિયા તે કેવો વધે આપુ! એવો ઝેરી, એવો ઝેરી, જે અમારા વૈધકને પણ હંધાવે; પછી અફરું કાઢવા ઊંટ પેસાડે, ને મલેરીયાના મોટામોટા ડાક્ટરો આવે, ને આ ઈમ મચ્છરાં તપાસે ને તીગ તપાસે, ને પછી ભર કંપીનુન, ભર કંપીનુન—એ હાથું આ કોરથી ઓહી કોર. લીંબડો, કરીઆતું, તુળશી, આ એનાં ઝાડયાં પણ જન્ય રેંસાતાં; દેખે ત્યાંથી કાપે. મલેરીયા તો શું પણ એના કાકા મામા ખીજ તાવડા પણ જડ ધાલતા હાલ્યા.

હોરો: એ અપનાવાસો હુસેનીભાઈ મુન્સદા હકીમ પણ એમ જ ખૂસો મારતો'તો.

વિદ્યાર્થી: તે જ. હવે આ પૂલ નાખ્યા. શું મોક્ષાણુ નાખી? એ તો એમ સમજો કે એક સો ટકાના વ્યાજે મૂડી રોકી. એક ચોમાસું જન્ય ને પછી જુઓ કે કેટલા પાટા ધોવાઈ જન્ય છે, કેટલા પૂલ તૂટી જન્ય છે! આ તમે આજે જ ટ્રેનમાંથી જોજો. પૂલ આવશે કે ત્યાં સમારકામ ચાલુ. હમણું વળી કૉફેટનું ધતીંગ ચાલ્યું છે તે સીમેન્ટના ઢગલા. વળી નવો ઈજનેર આવશે કે નવું તૂત. આરે મહિના કંઈનું કંઈ કામ તો ચાલવાનું જ. કાં તો પાટા નંખાતા હોય. રોશનની બાંધણી જુઓની; એક નવું રોશન બાંધ્યું કે એક ચોમાસે એની લીંતમાં ચીરા. ઘાટધુટમાં તો તખેલા જ. જ્યાંત્યાંથી કંટ્રાક્ટરો પોતપોતાનાં ખિરસાં ભરે ને કામ ચાલુ રાખે. અને એમાં પંદર જણનું સહીઆર. એમાં પણ બીચારા મજૂરોનો મરો થાય તે જુદો. આ બાલાસની માટી ભરવાની ખુદશી ગાડીઓમાં મજૂરીયાને ભરી દોડાવે આમથી તેમ. ન્હાય ધુએ તો શું, પણ જયારાને એક વખતની પાટી રસોઈ બનાવવાનો પણ વખત ન મળે. આખું બાંધકામ

તકલાદી, ખાતું ચોરાટિયું! અને ખરચ જુઓ તો લાખે લેખાં, અને પછી લાંગફોડનો માલ આ આવ્યે જય પરદેશથી. ઓ પેલું ઘડિયાળ જુઓ; ચાર ગણી કિંમતે ખરીદાયું હશે. આ માસ્તર સાહેબની ટોપી, સીસોટી ને બત્તી જુઓ; ઍનજિનીઅરિંગ, મેડિકલ, લેટો, ટ્રાફિક, પરમેનન્ટ વે, ફેરેજ, ઇલેક્ટ્રિક, રાલિંગસ્ટોક, ક્રોમપણુ ડિપાર્ટમેન્ટ જુઓ; દસ ગણી કિંમતનો માલ; અને ટકવામાં તકલાદી. પછી ટિકિટો આપણી મોંઘી હોય એમાં નવાઈ છે? સગવડ વધારે મળે જ ક્યાંથી? અને ઉપર મોટા પગારનાં અમલદારો!

હોં સ્ટેન્ડ માસ્તર: અરે લાઇ! હમણાં તો કાપકૂપને નામે ત્રણ નોકરો, ને ઉપર તેર અમલદારો એવો હિસાબ છે. દસદસના પાંચ નોકરો ઘટાડે, ને પાંચસોના પાંચ અમલદારો વધારે; તે જે વીસવીસ વરસના છોકરા; ક્રોમ જાતનો અનુલવ નહિ—

બોરો: સીદા ટાંથી જ પારસલ કરેલા, ટફન ટાળે માલ!

વિદ્યાર્થી: પણ એ તો એમ જ થાયને? ડાયરેક્ટરના સગાવહાલા, મામા માસીના—ત્યાં નહિ સંવરાય તે ક્યરો અહીં ધકેકે. અરે સાહેબ! માસ્તરને પૂછો; એક મેલટ્રેન ખાલી દોડાવશે, પછી ચાલ તો એમાં પેસેન્જર બે અલ્લો ને અલી; પાછળ વીસ ભઠિયારાનું રસોડું દોડે અને શુમાર વગરનો સ્ટાફ; મુંબાઈથી પેશાવર ને પેશાવરથી કલકત્તા, ને ત્યાંથી મદ્રાસ, ને મદ્રાસથી મુંબાઈ. પંજાબ મેઇલ ને અફઘાન મેઇલ ને ક્રન્ટીઅર મેઇલ, મોટાંમોટાં નામો; ફર્સ્ટ ક્લાસ, ને સેકન્ડ ક્લાસ. દરેક ગાંડી ખોટમાં દોડે; આ એ બધો ખંગ આપણી આ લાલ ટિકિટ પર. નાણાંશાસ્ત્રની રીતે વેપારમાં શી અગવડો છે એ તમને હમણાં ક્યાં સમજાવું?

બોરો: અરે! નાનાંસાસ્ટર બાનાંસાસ્ટરની સુંવાટ કરોય? વેપારની મોકાન ટો મે જાનુંજ ની? મિસ્ટર! ટમે લેંકયર સારો કીદો; પન

એમાં દારો સું વલે?

કાઠીઆવાડી: ભાઈ! ભણ્યા સે તો આટલું હમજે સે; કોક દિયે એમાંથી કાંઈક કાયદો થાહે.

બ્હોરો: કાંય કાવસછ! થંડી વધારે લાગી ગઇ કે સું? જરા ચાનો કોપ ચરાવો.

પારસી: અરે આય પંચાત હમણું કાં ઉકેલો? એ મિસ્ટરમાં પન તાજે કોલેજનો પવન ભર્યો હોસે યા, તે આમ બખાળેય; અથવા તો કોઈ ટિકિટ કલેક્ટરે બેવરે ભારે સતાવિયા હોસે. ખોતું ના લગારતા; બાવા; બોલો તમે બી આ પીસોને? મદલાંછ તમે પન? બીજા કોનકોન પીસે? બોલો, ચલો!

બ્હોરો: હો, હો; કાં? એકદમ સખાવત કરી નાખોય? બટ્ટા જ પીસે વલી.

પારસી: થવા દેઓ, થવા દેઓ તો, લ્યો હું કેટલા કોપ—પાંચ, દસ—
ડે૦ રે૦ માસ્તર: તમે બેસો, હું નોકરને બોલાવું છું. એઇ, કોણ, લૈયાછ! રટોલવાલાને ચાનું કહોને.

બ્હોરો: એ લૈયાછ! ટો જો, એ અપની તરફથી ખારી બિસ્કીટ, બટ્ટાની.

પારસી: તમે પન કાંઇ ઉકેરોછ ગીઆ?

બ્હોરો: ટો ટેમાં સું થયું? બધી મજલિસ બેઠી છે, ને જાક્ટ. કોઈ કાં જાસે, કોઇ કાં જાસે; ફરી મિલા તો ખુદા અલ્લા નહિ ટો ટાં.

[જિત્રે આંગળી બતાવી રહે છે.]

પારસી: માસ્તર સાહેબ! ખરી મિજલસ છે; તો લૈયાછને કહોની કે જરા ચાલવા દે; આય પેટી, બાવાજી, અમુને તો પેંપું કરતાં આવરે નહિ; નહિ તો હમનાં લગાવી દઇએ.

સોની: આટલામાંથી કોઈ હોય તો લલકારોની, થંડે પહોરે ધીમે

રહીને થવા દો.

ઘોરો: કાં ટમે સું એક જીંધ નિકાલી ?

સોની: ના રે જરા એક ઓકું ખાધું; પણ હવે મરું ચાલવા દો.
જરા રક્ષિતિ આવે.

[એકાએક ખૂણામાંથી કાઠીઆવાડી]

કાઠીઆવાડી: એ એ એ

સોની: વાહવા, હં.

કાઠીઆવાડી: એ એ . . .

લાડી, વાડી, ને ગાડી; જર વિણ છરવે નહિ;

(પણ) એ કડવી મીઠી માડી, જર વિણ જળવતી સદા.

એક જણ: શાખાશ! શાખાશ!

વૈદ્ય: (એકાએક)

એ . . . ખાંડી, જાડી ને ગાંડી, વૈદ્ય વિણ હાલે કદી;

પણ વિકરે જો ઈ નાડી; વૈદ્ય વિણ હાલે નહિ.

એક જણ: વાહ વૈદ્યરાજ! વાહ! કાં દરખાર? આવવા દો હવે.

કાઠીઆવાડી:

એ . . . કણા ખટકે નેણ, કંકર ખટકે પાનીએ;

હૈડે ખટકે વેણ, વિયોગ ખટકે સૌ થકી.

વૈદ્ય: એ . . . વેદ્યો જય વિયોગ, ગ્રહયોગ વસમો એ થકી;

પણ પૂરા લાગે ભોગ, જો વૈદ્ય વિકર્યો હાથથી.

એક જણ: વાહ વાહ! વાહ વૈદ્યરાજ! કાં મલ્લાજી?

ઘોરો: એમાં અપના હિસાબ નહિ લાઇ! એ વૈદ્ય વિકરવાનું
સમજે હું ટો. ટંટોફિસાદ ના કરતા ભાઈ, કાં કાવસજી! ટમે કંઈ આવવા
ડો હવે.

પારસી: અરે હું વધી કોણના બાવાનો ઉસ્તાદ—

બ્હોરો: કાં, દમે દમારા બાવાજીના ઉસ્તાદ! ચાલવા દો.

એક જણ: હા ભાઈ; વખત કાઢવાનો છે, એમ.

પારસી: લ્યો તારે, આપ એક સુરીઆની રાગની સુનાઉંચ. આપ એમાં તાલ તંખૂરાનો, ને યાચ થુમરીનો.

(ભજન)

એ...એ...એ....

સુખદુખ મનમાં નહી આનીએ રે ઘત સાથે રે ઘડીઆં,
તાલ્યાં તે કોઈનાં નવ તલે, રઘુનાથનાં જરીઆં.—સુખદુખ०

[બધા સાથે 'સુખદુઃખ' બપાડી લે છે.]

એ, હરિસચન્દર સરીખો રાજીઓ, જેની મંડોડી રાની,
બાર વરસ વનવન ભતકી, નઈ મલે અંન ને પાની.—સુખદુખ०

એ, રામચન્દર જેવો રાજીઓ, જેની દમયંતી સ્થાની,
અરધે વસ્તર વનવન ભમી, રામજી રૂએ રે સાદ તાની,—સુખદુખ०

એ, નલરાજ સરખો રાજીઓ, જેની તારામતી પતરાની,
એના છપ્પન પર ભોગલ વાજીઆ, ને થયું બદું ધુલધાની,—સુખદુખ०

સાહેબો! અમુને તો આહું આવરેચ. તાનપલતાની વાત તો વરી ન્યારી જ છે.

બ્હોરો: અરે વાહ, ફસકલાસ ગાયું. હરદે હરદ મેં સમજે. દમે બી બાવાજી થીક સીખાજી. ચાલો હવે બીજો કોઈ ઘરાક નીકલેજ કે ?

[ઘંટડી વાગે છે ને માસ્તર જાય છે.]

સોની: કોઈને ચાનો ગરમાવો પણ લાગ્યો નથી શું ?

[માસ્તર પાછા આવે છે.]

પારસી: કેમ, સાહેબ? કંઈ ત્રેન આવે એવું લાગેય કે આજે રત્ન પાસવાની ચ?

હેં રોં ભાસ્તર: આવશે, આવશે; ધીરજ રાખો. હં જંગલમાં ખેડા છો? હવે અહુ વાર નથી.

એક જણ: એ દરબાર! દાસો.

કાફીઆવાડી: એ કહ્યાના રંગમાં દરબાર કે દિ'ના હવાઈ ગયા. દરબારના હાં દાસતા ત્યારે તો, બાપુ, ગિરિકન્દરે 'અમા અમા' ના પડકાર ઝીલતી; ને સમદરની છોળ જેવા તો દરબારનાં ટળકટક જતાં ને પવનવેગી સાંઠણીયું મલક મલકના કોટ ફૂટી વળતી, ને લોકના થોડ બિરદ ગાતાં ગાતાં ગગનને ટંકાવતા; ત્યારે રૈયતને ખેતરેખેતર તો મનખા જેવડા અટઅટલા કીચા તરેમોલ બારેભાર જૂલતા, બાપજી! એ કા'ગયુની વાતું, નોખી ને હવે તો—

(ગાયન)

અગનગારી આંગણુ આવી...

હે, ફૂલે ફાલ્યા મલકતી માંચ, અગનગારી આંગણુ આવી,
એ, લીલાલીલા સીમાડાની ઝાંચ, ઉપજતી માંગણુ આવી.

—અગનગારીં

હે, ફુંજન વન ને નાથેરની ઝોડ, કાળખુખી વાઘણુ આવી,
રે, મીઠા પમરે વાયરાથી છોડ, તેમાં રે મંધારણુ આવી.

—અગનગારીં

[રોશનભાસ્તર અંદર જાય છે.]

એ, આઘા આઘા દેશ પરદેશ, એના રૂપ સાંધણુ લાવી;
રે, ફૂલ ટીધ કણુખીના વેશ, એને માટે લાંઘણુ લાવી.

—અગનગારીં

એ, ભોળા ભોળા ભારતને ભાગ્ય, પરદેશી કામણ લાવી;
મલક કરતા ઝેરી કૂંકાટ, ડંખીલી નાગણ આવી.

—અગનગાડી૦

એત્રણ જણુઃ એ વાહ જી વાહ ! શાહઆશ; અગનગાડી આંગણ આવી.
વાહ વાહ, રંગ છે.

[સ્ટેશનમાસ્તર આવીને]

ડે૦ સ્ટે૦ માસ્તરઃ એ નીકળી ગાડી, લ્યો.

બહોરોઃ હો હો, પૈસા વસુલ થસે ખરા !

પારસીઃ ઓ ખોદા ! લેઓ, આય તમોએ ગાયું તે ખોદાયજીએ
અરજી સાંભલી ને આય ગાડી ડિસ્પેચ કીધી. ચાલો અને તો બધા સાથે
જ બેસજો કે રાત સીધી નીકળી જાય.

એક જણુઃ કાંય બાવાજી ! કંઈ સૂવા દેવા છે કે નહિ ?

[બધા બિસ્તરા વગેરે તપાસવા મંડી પડે છે, બહા થઈ જાય
છે, નમસ્કાર કરે છે, ગુસ્સાવાતો કરવા મંડી પડે છે.]

એક જણુઃ એ ભાઈ, બોલ્યુંચાલ્યું માફ કરજો.

બીજોઃ એમાં બોલ્યું શું ને ચાલ્યું શું ? હવે તો ગાડી જ બોલશે
ને ગાડી જ ચાલશે.

એકઃ (હૂર જોતો) આવી ખરી. આ ચળકતો દીવો તે એતો જ કતી ?

બીજોઃ અરે, એ તો નાગણનો મણિ.

એકઃ અરે મણિ તો નાગને હોય;

બીજોઃ તો નાગ પાસેથી ચોરી લાવી હશે; રાતના રસ્તો નહિ
દેખાયને, એટલે.

ડે૦ સ્ટે૦ માસ્તરઃ (હાથમાં તાર લઈ ઉતાવળે, દોડધામમાં) ભૈયા !

એ ભૈયા !

રામચરણ: હાં સાહ્ય!

[પાછી ઘંટડી વાગતાં માસ્તર એકદમ ફેન પર દોરે છે.]

એક જણ: એકદમ કંઈ ધાંધલ થઈ લાગે છે.

રામચરણ: ક્યા નસીબયત હે સાહ્ય!

ડેઠ રેઠ માસ્તર: ભૈયાજી! આજે જે નહિ થાય એ આજું. કુચ સમજતા નહિ. એક તાર છે. દેખો ધરપીસલકા લાઘટિ એન્જિન તૈયાર રખે, કૃષિન કો ખોલો.

[પાછી ઘંટડી—જય છે.]

રામચરણ: એ કૃષિનવાલા... આ... એ... એ...

ડેઠ રેઠ માસ્તર: (એકદમ ઉતાવળે આવીને) ભૈયા! વન કાઢે રત ઓવર!

રામચરણ: ક્યા સાહ્ય?

ડેઠ રેઠ માસ્તર: એક ગાય કટા ગઈ; ડ્રાઈવર રિપોર્ટ કરે છે. નાહકનું કામ વધારતા કરે છે તો.

રામચરણ: સાહ્ય! ગાડી આ રહી.

ડેઠ રેઠ માસ્તર: અરે હાં, એક ઘંટા લગાઓ.

[એક બાલુથી નીકળી તખ્તાની કુટલાઈટ સરસો હાથ ઊંચો કરી પેસેન્જરોને આધા ખસેડવાની સૂચના કરતો ચાલતો પોર્ટર બીજી બાલુ ચાલ્યો જાય છે. બધા પેસેન્જરો હારબંધ ગાડી આવવાની દિશા તરફ જોતા પ્રેક્ષક તરફ ઊભા રહી જાય છે; તરત એક ઘંટો વાગે છે.]

મજૂર: યા... આ... આ... જી...

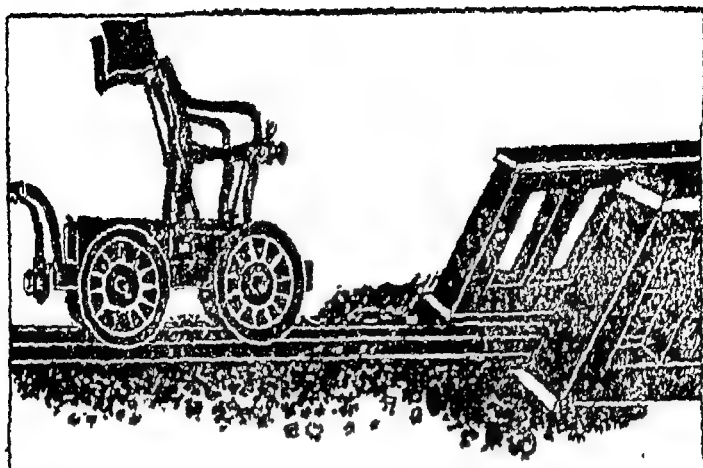
[નિ પરદો પડે છે.]

અંક ૩ . . . પ્રવેશ ૧

પાત્રો

સાહેબો, ઉજલસિંગ, નારણીઓ

ખાછલી રાતનું અંધારું. પાટા પર એક ટ્રૉલી પડી છે, તે પછી તુરત એક નાળાના પૂલની એક બાલુના પથરાનો કશે દેખાતો હોય એમ લાગે છે. પેટ્રોલેક્સ બળે છે.

[ખેત્રણ સાહેબો વાતો કરતા હોવા છે. એમાં એક પંતળી પણ છે એમ તેના શીખ કેંદા પરથી સમજાય છે. એક્સ.ઈ.એન., પી.ડબ્લ્યુ.આઈ., ડી.આઈ., બી.આઈ.; (ઇજનેર, રસ્તામુકાદમ, ટેલિગ્રાફ ઇન્સ્પેક્ટર, અને પૂલમુકાદમ તે સરદાર ઉજલસિંગ).

એક સાહેબ: અબી કોઈ નહિ આટા?

ઉજલસિંગ: યસ સર! અબી આતા હોગા. પાંઉસે ચલના ઔર દિકાને દિકાને પર આદમી ખડા રખના ઇસસે દેરી હુઈ હોગી.

બીજો સાહેબ: ટ્રિજ બરાબર હય?

ઉજલસિંગ: હાં સાય! અબી દેખા.

ત્રીજો સાહેબ: સખ ઝાલરાઈટ, ઉજલસિંગ? આદમી લોકકુ સખ સમજાયા હય—કૈસા ખડા રહેના, કયા કરના, કહાં તક—સખ?

ઉજલસિંગ: હાં સાય! સખ લોકકુ ખોલા હય—વો મશાલ હાથમેં રખના, જૈસી પીઠ કરકે ખડા રહના, ઔર લંગા નજર રખના, ઇસપીસલ

ચલી જવે ફિરબી પંદરામિનિટ તક ખડા રહના. સખ યરાળર સમજાયા હય.

એક સાહેબ: ધિસ ખલડી કોલડ !

ઉજલસિંગ: હાં સાખ થંડી તો ખહોત હય. મગર ચે મશાલકી ગરમીમેં દીક રહેગા.

ખીજો સાહેબ: ઉજલસિંગ! ઉસકો ખોલા હય કિ ટ્રેન ચલે ગયે બાદ દોડના નહિ ?

ઉજલસિંગ: હાં સાખ, યરાળર કહા હય. હમકો યાદ હય એક બખતકા નતીજ. અખબારમેં પઢા થા. એક બખત કોઈ નૅટિવ સ્ટેટકી ઇ ઇસપીસલ ચલી જ રહી, ઓર જંગલી મશાલચી ગાડીકે પીછે મશાલ લેકર ભાગા. વો સમજા સરકાર માળાપ કી ગાડી કે પીછે ભાગના હી ચાહીએ. મીટર ગેજ ઓર ઇન્સીડ કમ હોગી, તો સાખ ! બોડીગાર્ડને દેખા; ઓર એકદમ બંદુક લેકર ગોલી છોડા ઓર શટ કીયા. હીહીહીહી ! એસા હો જાતા હે કભી કભી. સખ જંગલી લોક, ખીલકુલ સમજે હી નહિ.

એક સાહેબ: ચેસ . . . પૂચર મેન !

ઉજલસિંગ: હાં સાખ, દુસરા ક્યા હો સકે ? મશાલ લે કર હી ભાગા. વો તો સમજા કે મેં ડચૂટી કરતા હું; મગર શટ હી હો ગયા.

ખીજો સાહેબ: નાલેકી વો બાબુ એક, ઓર ચે બાબુ બી એક રખેગા ? એસા—ઈધર એક લેખરર કો રખના.

ઉજલસિંગ: અચ્છા સાખ. ઓસાહી હે લિસ્ટમે લી. ચે આ રહા—એક.

એક સાહેબ: ઈધર તક અપના ડિસ્ટ્રિક્ટ હે—ચે નાલા અપને ડિસ્ટ્રિક્ટમેં આતા હય ના ?

ઉજલસિંગ: હાં સાખ ! યહાં તક હી અપના. વો છેલ્લા એકહી મશાલવાલા ઈધર રહેગા.

[ખીન બે ત્રણ ઑફિસર સાથે
નારણુ મરાઠ લઈને આવી રહે છે.]

(નારણુને) દેખો! ઇધર ખડા રહના; પૂલ છીંચે આવું. ઇસીપીસલ
બંધે પીછે ભી પંદરા મિનિટ તક ચહાં હી રહના; પીછે લૌટ આના. સમઝા ?
એક સાહેબ: હી ઇઝ અ બાય !

ઉન્ડર્સિંગ: હાં સાય, લડકા હી હે—ઈતના લેઅરર ભી સય
મુસ્કિલ સે મિલા. યે ચંડમેં કોઇ આતા નહિ; ઓર પેસે કમ પડતે.

ખીને સાહેબ: ઑલરાઈટ, અય બચેંગે તો ? ટેલિગ્રાફ ઑલરાઈટ,
લાઈન ઑલરાઈટ. પ્રિન્સ ઑલરાઈટ ?

ઉન્ડર્સિંગ: હાં સાય ઑલરાઈટ—સય ! (નારણુને) અચ્છા ! દેખો—
ક્યા નામ તુમારા ?

નારણુ: નારણીઓ !

ઉન્ડર્સિંગ: નારણીઓ ! અચ્છા નારણીઆ ! અભી ઇધરસે હટના
નહિ. સાહય દેખેંગે તો મારેંગે. ઇધર હી ખડા રહના. સમઝા ?

નારણીઓ: હાં સાય !

એક સાહેબ: પૂઅર બાય ! અચ્છા ચલો.

ઉન્ડર્સિંગ: ટ્રૉલીમૅન ! એઈ ટ્રૉલીમૅન—ઇધર ગયા ?

એક સાહેબ: ક્યા ટાઇમ હુઆ ?

ઉન્ડર્સિંગ: એક, પંદરા. અભી તો દો ઘંટેકી દેરી હય સાય; અચ્છા !
નારણીઆ ! ઇધર ખડા રહના. હે. . . એઈ ટ્રૉલીવાલા.

[ટ્રૉલીવાળા આવે છે, ને બધા ટ્રૉલી પર ફંદીને
બેસે છે. ટ્રૉલી ધક્કેલાવા માંડે છે ને પડદો પડે છે.]

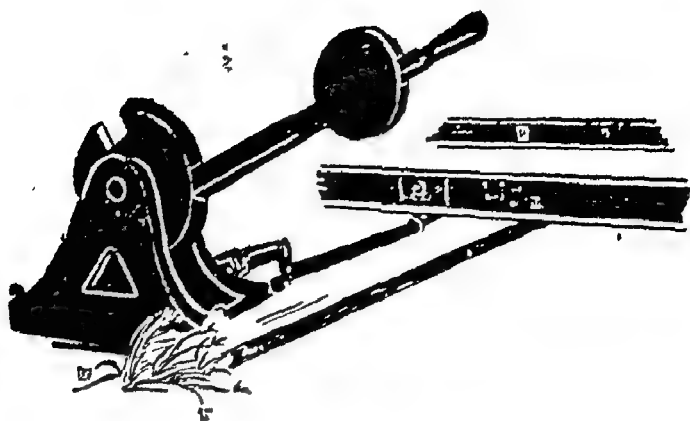
અંક ૩ . . . પ્રવેશ ૨

પાત્રો

પોર્ટર, ઈન્જિનવાળો, ડેપુટી મેજિસ્ટ્રેટ માર્શલ,

રામચરણ, ગુલામમહમદ, ઈલ્લમ્માય

સમય મોટા મજરદાનો

[પ્લેટફોર્મનો એક છેડો. પાસે કૃષિન.
સાધારણ અંધારું. પાછળ પડેલો કાળો.]

પોર્ટર: (બત્તી હવાવતો ખૂબ પાડતો) કૃષિનવાલા . . . હે એ . . .
શંકિંગ ઘેલનકુ લુપલાઈનમેં જાને દોઓ ઓ

કૃષિનવાળો: (કૃષિનની બારીમાંથી) ક્યસે ધકેલ દીઆ—અબ ક્યા
ચિહ્નાતા હય. અરે પોર્ટર, માસ્તરસાહય કિધર હય—અભી તક નહિ આયે ?

પોર્ટર: એ આવે સાઈડીંગમેંથી. સાલી તાઢ બાત પડતી. એઈ!
ભૈયા મેનલેન કલીઅર કરે . . .

કૃષિનવાળો: અરે યે ક્યા ટિકટિક લગાયા હે ? અભી વીસલ તો
હિયા ભી નહિ. તુમ તો કોઇ દિન કિસીકુ પટક દેગા !

[રિપ્યુરી સ્ટેશન માસ્તર આવે છે.]

પોર્ટર: જોજો, માસ્તરસા'બ! ઑણી ધ્રેરે તાર છે, ને સલેપાટ
આડું પડ્યું છે.

ડેઝ સ્ટેઝ માસ્તર: હા હાઈ! ભેરવાયા તો લાંબા જ. અરે ભૈયાહ!

એ લૈયાહ!

રામચરણુ: આપે માસ્તર સાહય? ખડોત દેર લગી? અબી કયા ઝગડા હય?

ડેઠ સ્ટેઠ માસ્તર: અરે ઝગડો તો ભારી છે. આ રપેશ્વલે તો થંડા કરી નાખ્યા, ભાઇ. હજી અહીં કોણુ જાણે ક્યાં સુધી ચથરવું પડશે. અરે પોર્ટર, જોની ઑફિસમાં મોટા માસ્તર જાગે છે કે જીંધી ગયા? ફ્રેન જોન આવશે ને જીંધતા હશે તો વળી મુસીમતનાં પોટલાં!

[પોર્ટર જાય છે.]

રામચરણુ: બડે માસ્તરકી આપ ક્યાં હતની ફિકર કરો સાહય? વો તો લપેટ ગયે હોંગે.

ડેઠ સ્ટેઠ માસ્તર: અરે ભાઇ! એ પણ આપણો ભાઈ છે ને? નાહકનો નોકરી ગુમાવે તેમાં શો કાયદો?

રામચરણુ: દહરો સાહય! મેં ઇસ્તુલ લેજું નીચે.

ડેઠ સ્ટેઠ માસ્તર: અરે ના રે ભાઇ ના; આ તો ખડા પગની નોકરી. વળી કોઇ ચાડીઆ નીકળશે તો અદેખાઈનાં જાળાં જીભાં થશે. હવે લગભગ સવાર તો થવા આવ્યું. ફેટલા વાગ્યા?

રામચરણુ: ચાર પચાસ. ઇસપીસલ તો નિકલ ગઈ હોગી; અય, વો ગુડસ લેનેકી રહી. અબી કુચ લાઈન કલીઅર નહિ આયા?

ડેઠ સ્ટેઠ માસ્તર: આવશે; હજી વાર. રામબૈયા! રપેશ્વલનો રૂઆળ ઘણો ભારી હતો—જો!

રામચરણુ: હાં સાહય! સુપરહીટર અંજિત, ઓર પંદરા રોજ સે ઘિસઘિસકે ચમકતા બનાયા; ઓર ધોગી ભી અચ્છીથી.

ડેઠ સ્ટેઠ માસ્તર: જીભી તે અને સ્ટાર્ટ પણ સરસ લીધો. પણ રામલૈયા, એ તું હોય નહિ ને એ ચાલે નહિ—જો.

રામચરણુ: હાં સાહજ, કેમિન તો ઉચકા, સમજો ન, કે કલેજન હય.
 ૩૦ સ્ટેઠ માસ્તર: હા, આ પાટાકાટા તો હીક; અને લાલ લીલી
 ગત્તી પણ હીક; ખરો તો તારા આ ખે સાંધા પર એનો આધાર છે.

રામચરણુ: રામજી કા આધાર, સાહજ !

૩૦ સ્ટેઠ માસ્તર: એ સાંધા જો દટક્યા તો ખતમ અરે યે
 શંટિંગ એન્જિનકો લો—મેઈન લાઈન પે—એ એ એ ગરાગર !
 લૈયા જાને દો . . . ઓ . . . ઓ . . .

રામચરણુ: યે કોન હે આજ ? છત્રુમિયાં ક્યા ?

આઠ સ્ટેઠ માસ્તર: હા, છત્રુ જ હશે; જગરો ધાંધલીઓ ! રામ-
 લૈયા ! આટલું અમરથું માણસ, આગવાળો ને ડૂબવર ! ને શો લપકો
 ને રૂઆળ ! ને આ રાક્ષસી ગાડી ? ધડધડાટ કરતી ચાલી ! છે કાંઈ એને
 ચિંતા ? સપાટાબંધ ! ન એન્જિનને ફિકર. એ ખે પાટા ને ધમધમાટ ચાલ્યા
 જ જવાનું. ન કોઈ સામે ખાડો કે ટેકરો, નદી કે નાળું; ગથું ગરાગર એને.

રામચરણુ: સાહજ ! આગગાડી હય. ચલી વહાં તક ચલી. મગર
 આગછી સાથ રમત હય સાળ.

૩૦ સ્ટેઠ માસ્તર: એ તો ખરુંસતો. સહેજ જૂલ કે રામ ખોલો ભાઈ
 રામ. એ તો અગ્નિ, કોથો તો સત્યાનાશ.

રામચરણુ: અરે સાહજ ! ઉચકા જોર દેખો ઓર ઉચકી નીકરી
 દેખો. ક્યસા કાખૂએં રહતા હય વો ? મગર આપને આદમીલોક; આપ
 કમઝોર ઓર ગુસ્સા કિતના કરતે હય.

[પોર્ટર આવે છે.]

પોર્ટર: સાહેબ ! આ તાર છે: અને પલાટ પર દાગીનાનો ઢગલો
 પડ્યો છે, તે શેમાં જશે ?

૩૦ સ્ટેઠ માસ્તર: લાવ, ગત્તી ધર જોઈ. (વાંચે છે) લૈયા ! લૈયાજી !

કારખાને મેં પૂછે કોન સે, ક્યા હય ?

રામચરણુ: ક્યા હય સાહય ?

ડે૦ સ્ટે૦ માસ્તર: અરે તુમ પૂછો: વન ટવેન્ટી દુ કા એન્જિન પર
બાધર આયા—કુછ હોનારત હય !

રામચરણુ: (મીટીથી) અલાવ—રનિંગશેડ: ચે કોન હે ? સ્ટોરવાલે—
સાલા કોઇ જવાબ નહિ દેતા—કહાં મર ગયે ? એઈ—અલાવ . . . એઈ . . .
કોન હે તુમ, કહાં મરાયા ?—અચ્છા ક્યા કુછ અકસિડન્ટ હુઆ—બાધરકુ ?
—હાં—હાં—હાં પિછે ? હાં હો . . . બાધરણુ ? . . .
માસ્તર સાહય ! સુનો, કહતા હય કે બાધરણુ એન્જિન પરસે ગિર પડા,
ઓર હાલત ગંભીર હય. અભી વો ગુડસ આયા—કહાં કિધર ગિર ગયા વો
કુછ કહતા નહિ. અભી તક કારખાનેમેં હય ઓર ડાક્ટર કેલિયે ભેગ્ન હય.

ડે૦ સ્ટે૦ માસ્તર: મને થતું જ હતું. આ તાર પણ ઠેકાણા વગરનો
છે. પૂછો ભૈયાણ, કારખાનામાં રાખે છે કે ઘેર લઈ જાય છે ?

ડે૦ સ્ટે૦ માસ્તર: પોર્ટર ! જ તો; મોટા ડાક્ટરને મારા તરફથી
કહે કે ત્યાં બાધરની ક્રાટડીએ આવે.

રામચરણુ: (ટેલિફોન સાંભળીને) સાહય ! બોલતા હય કે અભી
ક્રાટડી પે લે જતા હય. સાહય ! બોલો ક્યા કરના—સાલી નોકરી હય
યા ગુલામી ?

ડે૦ સ્ટે૦ માસ્તર: રામભૈયા ! ઉપર છે કોઇ બીજું ? તેને બેસાડ
ને તું ચાલ.

રામચરણુ: અયસા આ સકતા હું સાહય ?

ડે૦ સ્ટે૦ માસ્તર: હા, હા, ચાલ; રેલવેને માટે માણસનો જન જાય
તો તેને રેલવેનો નોકર એટલી પણ મદદ નહિ કરી શકે ? ડચુટીનો અર્થ
હું જાણું છું, સમજું છું, પણ ક્યાં ? (દરમ્યાન ભૈયો નીચે આવવા બિતરે

છે.) અહીં—આઠ કલાકની—ચૈદ ચૈદ કલાકની નોકરી હોય—નોકરીમાં કોઈપણ જાતની કદર ન હોય—ગ્રામાણિકતાનું નામ ન હોય—આખું તંત્ર સહેલું હોય ત્યાં ફરજનો આદર્શ રાખી

[રામચરણ આવીને]

રામચરણ: ચલો સાહ્ય ! હમકો ભી સગ ગોટાળા માલૂમ હોતા હય. વો સાલા જોન્સ બડા દારૂમાથ કરતા—

ડે૦ રે૦ માસ્તર: લૈયા ! આપણે કારંખાનામાં શા સાઈ જઈએ ? એ લાકો એને કોટડીએ લઈ જતા હશે તો તો અહીંથી જ લઈ જશે, આ જ રસ્તો.

રામચરણ: હાં સાહ્ય ! ચે ભી ફીક હે. અભી આતે હોંગે.

ડે૦ રે૦ માસ્તર: હા; અને હું ધાંડું છું કે આ પેલા એ જ આવે.

રામચરણ: સાહ્ય ! ડાકટર ક્યા આજ આવેગા—ચે દીવાલી ચલતી હય તો રાતકુ સોતા ભી નહિ હોગા. વો પટ્ટા બિરનેવાલા હી નહિ.

ડે૦ રે૦ માસ્તર: એઈ ! કોણ છે ભાઈ !

એક જાણુ: એ કલીમેનો સાહેબ ! બાધરછને લઈ જઈએ છીએ.

[ચાર કલીમેનો બાધરછને એક ભાંગેલી ખુરશી પર બેસી લઈ જતા આવી રહે છે ને એને લઈ ચાલ્યા જાય છે. પાછળ શુભામભદ્રમદ છે, તે જરા બિભો રહે છે.]

ડે૦ રે૦ માસ્તર: કોણ, શુભામભદ્રમદ ? કેમ છે ?

શુભામભદ્રમદ: ફીક છે સાહેબ ! ખુદા રહેમ કરે ને હવે. . .

ડે૦ રે૦ માસ્તર: કેમ, ગંભીર છે ?

શુભામભદ્રમદ: એ તો હવે કોણ જાણે; પણ માસ્તર સાહેબ !

સોહી બિકળી આવે છે.

ડે૦ રે૦ માસ્તર: પણ વાત તો કર.

ગુલામમહમદઃ સાહેબ વિચાર તો કરો, આજ દિન સુધી કંઈ આગવાળાઓ અંજિન પર ચઢ્યા ને ઊતર્યા, ને બાધરજી જ પડી ગયા? અને તે બી કબૂલ; પણ અંજિન પરથી પડે તો ગાલ પણ સૂઝી જાય? દરાવરલોક કેટલો ચઢાવીને ગાડીએ જાય છે એ તો ખબર છે ને?—

રામચરણઃ સાહેબ મૈ નહિ કહેતા થા?—તો સાલા જોન્સ હે હી શયતાનકી ઓલાદકા.

ગુલામમહમદઃ અરે શું લેયા! એ શયતાન ખરો, બાકી શયતાનની ઓલાદનો તો નહિ.

ડૅ૦ રૅ૦ મારતરઃ એટલે?

ગુલામમહમદઃ અરે સાહેબ! તમે તો મોટા માણસ કહેવાઓ, તે શું સમજો આ ખટપટ? તમને નહિ ખબર હોય—કે બાધરજી ને જોન્સ એક જ ઓલાદના;—એક સોનું ને બીજો મટ્ટી.

રામચરણઃ કહા કહત હો લેયા!

ગુલામમહમદઃ કહા કહત ક્યા?—તુમ તો આયે પરદેસી—હમણું આવીને રહ્યા—અમે તો નાનપણથી ઓળખીએ. અગારો ડોસો વાત કરે તે જાણીએ. જોન્સને ઓછો નહિ સમજતા, સાહેબ! ફરથી જુઓ તો એક લોહી. જોન્સનો બાપ નાનપણમાં વટલી ગએલો—આજથી પચાએક વર્ષની વાત પર; અને બાધરજીના બાપ પાસે દુકડો જમીન; ને એ બે પિતરાઈ થાય સાહેબ; એને વેરઝેર—

ડૅ૦ રૅ૦ મારતરઃ તું શું કહે છે ગુલામમહમદ?

ગુલામમહમદઃ ના માનતા હો તો પૂછો મારા નુરાડોસાને. એ જ્યાં એક જમાનાતા, સાહેબ. એ દુકડા જમીન માટે બાધર પર વેર; ઈમાન વટલ્યો ને બદલાયો, પણ ખવીસ કંઈ બદલાય છે સાહેબ! ખુદાને સાં રૂંદો એનો ઈન્સાફ થશે.

ડૅ૦ સ્ટૅ૦ માસ્તર: તે એ વટસ્યા કેમ?

ગુલામમહમદ: અરે બસ સાહેબ! લાંબી વાતમાં શો કાયદો? વટસ્યા. હલકી જાત, ગરીબી, પૈસો મળે નહિ. હિંદુઓ કોઈ મંથરે નહિ, સામું ન જુએ; તે આ મિસનવાળાએ પાંખમાં લીધા. બાધરજીનો બાપ ઇમાનદાર—તે બચી ગયો; ને આ જોન્સનો બાપ કિરિસ્તાન થયો—પછી જરા લણ્યો ગણ્યો એટલે સાહેબ!

ડૅ૦ સ્ટૅ૦ માસ્તર: આલ લાઈ આલ; એ લોકો ત્યાં પહોંચી પણ ગયા હશે; અને ડાક્ટર પણ આવી પહોંચશે હવે.

ગુલામમહમદ: સાહેબ ડાક્ટર આવી રહ્યો. જોન્સ સાહેબ ચૂકે એવો ના સમજતા. વાત સમજો; એ રોશન આગળ જ પડી ગયો ને જોભાન થયો, ગાર્ડની બરેકમાં મૂકી લઈ આવ્યા, એમ રપોટ કીધો. બીજા આગવાળાની તે પર સડી. તેને ચાંપી મૂક્યો. એને પણ નોકરી કરવી છે, એટલે એની પણ આ જુગ્યાની. જોન્સ આવીને કારખાનામાં જોમો નથી રહ્યો. એ ડાક્ટર પાસે પહોંચ્યો હશે ને નોટ ચાલુ થઈ ગઈ હશે. કંઈ વાત છે? આ આખા કારખાનામાં એક જ રાગવાનનો માણસ હતો. બાધર તે બાધર! એ બધો એટલે એના પર વધારે સિતમ.

ડૅ૦ સ્ટૅ૦ માસ્તર: મેં હમણાં જ પોર્ટરને મોકલ્યો છે, મારા નામથી કહેવા. આ હમણાં જ જેવો તાર આવ્યો ને મેં મોકલ્યો.

ગુલામમહમદ: તે હમણાં જ તાર આવ્યો સાહેબ? લો જુઓ, આ વાતને તો કલકત્તે ચાર થયા. ગાડી અહીં આવી ગઈ અને તાર પજાડી આવે છે! સાહેબ! રોશન માસ્તરને પણ, ક્યાંક ફોડી મૂક્યો. ખૂબ પૈસા ખાધા છે, તે સમટા એકી નાખવાનો—યા અલ્લા!

રામચરણ: રામ રામ! સાલાં મિલે તો ઉઝી ઢૂઝી ફોડ દઉં!

ગુલામમહમદ: હૈયાજી! મારું લોહી ઝાણું ગરમ નહિ સમજતા.

આ રેલવે, આ નોકરી, આ જીલમ, અને આવો ગેરઈન્સાફ! આખર તો અહીં કોઈની છે જ નહિ. પેટગુજારો તો સાહેબ રોજની બાર કલાકની ગુલામી પછી રેલવે જાણે મહેરબાની દાખલ આપે છે! પૂછો જ નહિ સાહેબ. આ આપણું હાડકાંનાં લાકડાં બળે છે એના ધુમાડાથી, અને લોહી બળે છે એની વરાળથી આ આગગાડી ચાલે છે. કુંડુંબ ભેગા પાટા ઉપર સૂઈ જઈએ ને ઉપરથી ગાડી ચાલી જાય એટલે બસ. હવે છેવટનો તો એ એક રસ્તો છે. ઈન્સાફ, સચ્ચાઈ, ઈમાન, વફાદારી સગળૂં! આ કાળાં લૂગડાં એથી ચે કાળાં દિલ છે સાહેબ રેલવેમાં—

રામચરણ: અરે કહીં તો દિલ બી નહિ હય.

ગુલામમહમદ: તો એ દિલ વગરના જ એ કાળાં દિલને ખરીદ કરી રાખે છે ને, ભાઈ!

૩૦ સ્ટેન્ડ માસ્તર: (આંખમાં આવેલું એક આંસુ રમાલથી લૂછતાં) ચાલો ભાઈ ચાલો, સવાર પણ પડી ગઈ. ને ત્યાં પહોંચતાં મોડું થશે—ડાક્ટર આવી જશે.

ગુલામમહમદ: તમે તો સાહેબ, ખુદાના માણસ છો—આ થંડીમાં કલીમેનો માટે ડાક્ટર જિંદીને આવશે? ગળવું ભરાયું હશે એના ભારથી એનાથી જિંદાશે જ નહિ ને—લો ચાલો, બહુ ખોટી થયા.

[એકદમ અંધારું: કુબિનની બાજુ પરની છાપરી ને સીડી અંદર ખેંચી લઈ જવી: પાછળનો કાળો પડદો હોય તેમ જ રહે. પછી ખીજ બાજુથી હાથમાં બત્તીઓ લઇને ધીમે ધીમે ગુલામમહમદ, માસ્તર અને રામચરણ આવે, ને—]

૩૦ સ્ટેન્ડ માસ્તર: જો જો, ભાઈ; અહીં સમાલજો, તાર છે—આ રસ્તો કોઈ દિવસ સુધરવાનો ખરો કે?

ગુલામમહમદ: હા, સાહેબ; સાહેબો અહીંથી જવાના હોય તો

પચ્ચાસ બત્તી ને તદ્દન નવો રસ્તો થઈ જાય—

ડેઠે માસ્તરઃ એ બીચારા તો પરદેશથી આવે એટલે અહીંના રસ્તાની બાજુર નહિ ને? એટલે એમને બધું નવું જ જોઈએ!

રામચરણુઃ એ તો સાલા રસ્તા હય—

[બરાબર વચ્ચે આવતાં સામેથી બત્તીનો

પ્રકાશ પડે છે, ને એકજણ આવે છે.]

ગુલામમહમદઃ અત્યા કોણ છે?

કોલબાઈઃ એ... કોલબાઈ કારખાનાનો.

ગુલામમહમદઃ કાં ગયો તો?—

કોલબાઈઃ રામચરણુની કોટડીએ—આ તાર આપવા.

રામચરણુઃ ક્યા ટંટા લાયા હય ફિર હમેરે લિયે?—

ડેઠે માસ્તરઃ જા જા, ભાઈ જા, મને બાજુર છે, લાવ તાર—
ચલો ભૈયાજી, કંઈ નથી.

[તાર લે છે ને કોલબાઈ જાય છે.]

રામચરણુઃ કાહેકા માતકા પયગામ હય ઔર ભી?

ડેઠે માસ્તરઃ અરે ભાઈ! કલાક પહેલાંની મને બાજુર છે.
આ મુરખાને ધીરજ નહિ રહી તે ત્યાં કહી આવ્યો હશે. ભૈયાની ગાય
રન આવરનો તાર છે.

ગુલામમહમદઃ શું ગાય કપાઈ ગઈ?—કંઈ ગાડીથી?

ડેઠે માસ્તરઃ સ્પેસ્યલથી જ તો!

રામચરણુઃ અરે! વો તો બાધરજી ગૌઆ થી!

ગુલામમહમદઃ અરે આટલી એક પર તો રહમ કરવી હતી?—

યા અહકા! એ ગાડીના અવાજમાં ખુદા સાંભળી પણ નહિ શકતો હોય?

રામચરણુઃ અરે રામ! ક્યા હો રહ્યા હય એ સય?

૩૦ સ્ટે૦ માસ્તર: (નિસાસો મૂકી) ચાલો ભાઈ ચાલો, હજી કાંઈ વધારે નવાજૂની નહિ બને તો સાર.

[બધા જાય છે ને કાળો પડદો ઊપડી જાય છે. અથવા બહારનો પડદો નાખીને પાછો તરત ઊપડી પાછું શકાય. પરંતુ એને બદલે ત્રીજો પ્રવેશ એક આ આખા દૃશ્ય સાથે સળંગ જ રખાય—એટલેકે પાછળનો કાળો પડદો ઊપડી, પાછળ ગોઠવેલું છેલ્લું દૃશ્ય રજૂ કરી નાટકનો પ્રવાહ વહેતો રખાય તા એ નાટકની દૃષ્ટિએ સારું છે.]

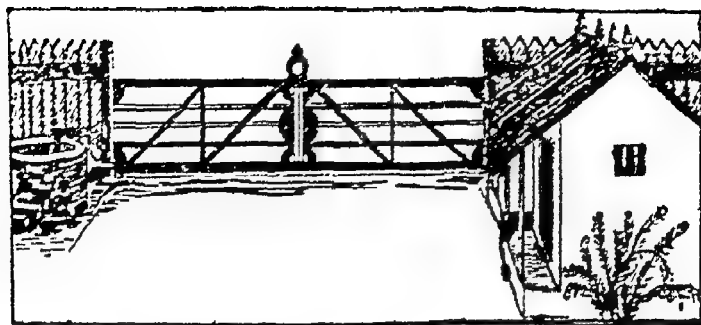

અંક ૩ . . . પ્રવેશ ૩

પાત્રો

ડેપુટી મેજિસ્ટ્રેટ માસ્તર, ગુલામમહમદ, રામચરણ, ડૉલ-
જાય, રૂખી, ડૉમ્પાઉન્ડર, બાધર, એક વાવડીવાળો

સવાર પડી ગઈ છે તેના અજવાળામાં ફૂલો, ઝાંખો, ડોટડી વગેરે દેખાય છે.

[ચારપાય ક્ષીનરો બાધરના ખાટલા પાસે લાભા છે, ને
ગુલામમહમદ વગેરે દાખલ થાય છે. સૌ આવીને પોત-
પોતાની બત્તીઓ ફાપાસે મૂકે છે.]

ડે૦ સ્ટે૦ માસ્તર: કેમ લાઈ! કેમ છે? ડાક્ટર નથી આવ્યો?

એક જણ: એ તો નથી આવ્યો—પણ કમ્પાઉન્ડર હમણાં આવે છે.

ગુલામમહમદ: પણ મોટા ડાક્ટરને કહ્યું તું ખરું કે નહિ?

એક જણ: કેમ કરીને કે? જગાડી જ નહિ હમ્મકાને! બહાર ખે ફૂતરા,
ને એક પહાણુ. જગવાનો હતો તો ફૂતરાના લહવાટથી નીં જાગે હું?—
એ તો ચઢાવીને ઊંધતો ઓઢે.

ગુલામમહમદ: સાહેબ, એ ડાક્ટર માંદોને માટે નથી, સાજાને
માંદા પાડવા માટે છે. એ નોટ સરકારી કે સિક સરવિદિકેટ તૈયાર. બાકી
મરતાંને બચાવવા માટે એ નથી.

[રૂખી ખાટલા પાસે માથે હાથ દઈ રડતી બેઠી છે.]

ડે૦ સ્ટે૦ માસ્તર: ખાટલો અંદર નથી જાય એમ?

રામચરણ: એ ખાટ કોટરીમાં નહિ રહ સકતી સાહેબ.

ડે૦ સ્ટે૦ માસ્તર: રૂખીબાઈ! હિંમત રાખ, જેન! નારણીઓ નથી?

રામચરણુ: અરે સાળ ઓ ડીપોટીકો દુસરા કોઈ મિલા નહિ તો નારણીઆ કો વો મસાલ લેકે લેબન.

ડે૦ રટે૦ ભાસ્તર: અરે! એને પણ એ શું સૂઝયું? આટલા છોકરાને તે એ કામ પર મૂકાય? સાહેબોને ખુશ કરવા કીધું હશે—પણ સ્પેશ્યલ ગયાને તો ચાર કલાક થઈ ગયા! હજી કેમ નહિ આવ્યો?

ગુલામમહમદ: આ કમ્પાઉન્ડર તો આવ્યો.

ડે૦ રટે૦ ભાસ્તર: હું હોત તો નારણીઆને જવા જ ન દેત; અરે રામ! ગુલામમહમદ: ખુદા હાકિમ!

[કમ્પાઉન્ડર આવે છે.]

ડે૦ રટે૦ ભાસ્તર: કેમ ડાકટર નથી આવવાના?

કમ્પાઉન્ડર: ડાકટર સાહેબ છે! મન શવે તો આવે, ન તો ન પણ આવે.

ડે૦ રટે૦ ભાસ્તર: હીક ભાઈ! તમે તો તપાસો.

[કમ્પાઉન્ડર તપાસવા જાય છે.]

ગુલામમહમદ: કેમ વળી આ શું છે?

[કૉલબૉય બત્તી સાથે આવતો જણાય છે.]

કૉલબૉય, પાછો કેમ આવ્યો?

કૉલબૉય: એ આ રપોટ પર બાધરજીની સહી કે ચાંચૂકો લેવાનો છે; મુકાદમે મોકલ્યો.

રામચરણુ: અરે હેવાનકા બચ્ચા! તેરા રપોટ ચોર મુકાદમ નવો જહાનમ કે ખડુમે—યે ક્યા નફરત લગાઈ હય?

[હરકેરાધને મારવા દોડે છે.]

કૉલબૉય: અરે ભૈયાજી!

રામચરણુ: અરે હરામકા બચ્ચા! જતા હય યા નહિ? જાન લેતા હૈ—

[કૉલબૉય નાસી જાય છે; નાસતાં બત્તીનો દીવો હોલવાઈ જાય છે.]

રૂખી: ઓયરે હું ના કહેતી'તી એ કોલેજાયને—કે એ નહિ આવે? એને આજે નો લઈ જાઓ રે... ને ડચુટી પર ઘસડી ગયા, ઓ ભૈયાજી! ઓ ભાઈ!

રામચરણ: શાંત હો બાઈ! રામજી કા નામ લો.

રૂખી: રામનું જ નામ લેવાનું હવે બાકી છે, ભાઈ. એ મૂઆ જોન્સનું સત્યાનાશ જાને; એણે જ બાધરજીના આ હાલ કર્યા.

ડૉ. સ્ટે. માસ્તર: તમે શાંત થાઓ બેન. હમણાં દવાથી સાઈ ચર્મ જશે.

રૂખી: અરે માહતર સા'બ! તમે એક આટલી ઓથ છો: માઈ જ્યતર આજે બાળી મેલ્યું આ આગગાડીએ. ઓ ભગવાન! મારો નાર-ણીઓ પણ હજી નથી આવ્યો—

[ડૉ. સ્ટે. માસ્તર બાધરને તપાસવામાં પડે છે. દરમ્યાન ગુલામમહમદ અને ડેપ્યુટી સ્ટેશન માસ્તર બાજુ પર જઈ વાતો કરે છે.]

ડૉ. સ્ટે. માસ્તર: ગુલામમહમદ! મને શંકા છે. આ કોપ અસલ છે.

ગુલામમહમદ: સાહેબ! આનો કંઈ ઉપાય જ નથી, એમ? આ આગવાળાઓ ઉપર શો સિતમ?

ડૉ. સ્ટે. માસ્તર: ના, ભાઈ ના. આ બાર બાર કલાકની નોકરી જ્યાં સુધી ઓછા કલાકની નહિ થાય અને વધારે માણસો આટલા બધા કામ માટે રાખવામાં નહિ આવે ત્યાં સુધી આપણો દા'ડો નહિ વળે.

ગુલામમહમદ: એ તો ખરું સાહેબ, પણ માથે આ અમલદારો આપણા લોહીના નહિ હોય ત્યાં સુધી આ જુલમ ઓછો નહિ થાય. એમને તો, સાહેબ, પૈસા કમાવા છે, બસ, આપણું લોહી ચૂસીને. મારે માથે તમે ઉપરી હો, તો સાહેબ આવો સિતમ નહિ જ કરો ને?

ડૉ. સ્ટે. માસ્તર: હા, ભાઈ હા, પણ હિંદીઓ ને ઉપલી નોકરીમાં લે છે જ કોણ? અને જે બેચાર જણને લેવામાં આવે છે તે પૂરેપૂરા ગામના ઉતાર.

[કોમ્પાઉન્ડર આગળ આવી ભારતર સાથે વાત કરે છે. ગુલામમહમદ બાધર તરફ જાય છે.]

બાધર: (ધીમેથી) રૂખી!

ગુલામમહમદ: એ રૂખીબાઈ અહીં જ છે, ભાઈ, તમારી પાસે.

[રૂખી એનું માથું ધોળામાં લધને બેસે છે.]

બાધર: ના... ર... છી... ઓ.

રામચરણ: અલી આતા હય. ભાઈ, અલી આતા હોગા.

ગુલામમહમદ: (એક બાળુ જઈને) અરે, આ શું લાવે છે વળી?

(બધા તે તરફ જુએ છે.)

ડે૦ સ્ટે૦ ભારતર: હૈયા! આમ આવ, (ધીમેથી) લે આ રૂખીઆ.

બાધર પાસે પુણ્ય કરાવી લે. બાધર હવે ધડી બે ધડી—

[બોલતાં આંખમાંનું એક આંસુ લૂછે છે.]

(કોમ્પાઉન્ડરને) કંઈ જ નહિ થાય, હવે?

કોમ્પાઉન્ડર: તરત ડ્રીટમેન્ટ થઈ હોત તો કદાચ બચત. પણ હવે તો... નહિ જ.

[શિશીવાર રહી ચારજણ—બે વાવટીવાળા અને બે સડક સાફ કરનારા

મન્દીરો ઝાળી બચકીને આવે છે ને ત્યાં નજીકમાં હોતારે છે.]

એક વાવટીવાળો: રાતના સરખ કરડ્યો લાગે છે. પાટા પાહે મુડું પડેલું. એ તો હું એને ઝાળખું, એટલે અહીંઆ લઈ આવવા.

રૂખી: (મોટેથી) ઓ મારા નારણીઆ રે!—ના કહ્યું કે નારણીઆને ના લઈ જાઓ—બાધરજીને ના લઈ જાઓ—જખરજસ્તીથી ઘહડી ગયા બંનેને. ઓ ભગવાન રે—(તૂટી પડે છે).

ડે૦ સ્ટે૦ ભારતર: (કોમ્પાઉન્ડરને) જુઓને, નારણુને કેમ છે?

[કોમ્પાઉન્ડર એને તપાસે છે.]

ગુલામમહમદ: ભારતર સાહેબ! મરજી ઉપરાંત આ પ્રમાણે નોંધરી

હજી છાં મુઘી કાવવામાં આવશે? આ શેષો તારણીઆને તો હુલમ કરીને જ થસી ગયા હતા. આનો જવાબદાર કોણ?

હો હો માનસઃ જવાબદાર આપણું નસીબ, ખાલ. એમ તો આવચ્છને પણ થસી જ ગયા હતા ને? અને આ એવું મોત કેઈ ખૂત ઓછું જ કહેવાશે? ઓ પ્રભુ!

કામ્યાકિન્તરઃ સાદૈષ્ટ્યં જાઉં છું. કેવોવા જેવું છે નહિ હવે. (નમ છે)

[માનસઃ, હુલામમદમદ ને બેયો મૂતમૂત થઈ
હવા રહે છે. કહેવાર ખરું શાંત રહે છે અને
એકએક માનસ કેટલુંએ છે, અને ચમકીને—]

હો હો માનસઃ એ શું કાવો છો હજી? એ જે હોય ને કાઈ નહો; અહીં સિવાય ખીજો સ્ત્રો કે કામ દેખાતું જ નથી તમને?

રામચરાહઃ એ તો એરે આવચ્છ શ્રી જોઆ. કમળીસવસે છા દૃષ્ટા ઓ રામ!

હુલામમદમદઃ ઓ ખુદા! આટલી એક ગાય હતી તે પણ ને કાંઈ નાખી?

[નિસાસો નાખી એટલી વચ છે.]

[પરો]

34052

લાલ કમુંખા નવ લીછએ રે;
 પૃથ્વી ઉપર પગ ધસવા પડેરે,
 તે ધડી આવે મોઢે ફીણ હો લાલ;
 લાલ કમુંખા નવ લીછએ રે. ૭.
 જે કોઈ તજરો વરતુ કેદની રે,
 રાજ થાશે શ્રી ભગવાન હો લાલ;
 લાલ કમુંખા નવ લીછએ રે;
 શિક્ષા મુંદર દશપતરામની રે,
 સજ્જન સહુ કોઈ ધરજો કાન હો લાલ;
 લાલ કમુંખા નવ લીછએ રે. ૮.

ગરખી ૫ મી.

કેદ વિષે.—પરજ્યો.

“છવે માણીગર ખંદો” —એ રાગ.

કેદી સૈયર જેનો કંધડારે, તેનાં પૂરણ પાપ;
 મનમાં ઉઘાસી મટે નહી, હારે તપે તનડામાં તાપ. કેદી. ૧
 એવો દિસે અળખામણે રે, જાણે છવનો ટગેલ;
 આડા બોલો અદીણીઓ, હારે એનાં ગાય મગેલ. કેદી. ૨
 એક ટકાની નહીં આખર રે, પીંટયો ચૌટાનો ચોર;
 દહાડી હોરાય-દરબારમાં, હારે પુઠે લોકોનો નોર. કેદી. ૩
 અપોચિઓ ને ધણો આળસરે, કાંતો જધે કાં ગાય;
 રણવાની શક્તિ રહે નહીં, હારે રણ્યું રંડાનું ખાય. કેદી. ૪
 બારેથી આવે એ બાક્યોરે, હોણા દેખાય હાલ;
 ખૂણે ઢાળીને પડે ખાટલો, હારે ભેસી ઊંચાનો કાળ. કેદી. ૫
 બાળકને ખાવા નહીં બાળરીરે, પીંટયો પ્રગટે ઉદ્ધાદ;
 છતે ધણીએ બળે છાતડી, હારે વેઠે રંડાપો રાંડ. કેદી. ૬
 લાજ હોણું લેખે નહીરે, જશે તરણાથી તોલ;
 તેવા અદીણના તોરમાં, હારે બોલે જુદેરા બોલ. કેદી. ૭
 કોઈ કોઈ વખત થાય કેદીરે, હેવા કુટે હોરાન;
 તોય સિખ દશપતરામની, હારે ધારે ન કાન. કેદી. ૮

ગરખી ૬ મી.

—એ રાગ.

ઉછેરી નાંખીરે બળતી આગમાં,
 ઉગરવાનો નથી હવે ઉપાય બે;
 ભોગવું હુખ લખ્યુરે મારા બાગ્યમાં,
 રજની દહાડા રડતાં વીતી જાય બે. મા મુજને. ૨.
 આવરદા મારીરે અતિ લાંબી યાદ,
 ત્રાગ નહીં જે તોડયે તુડયો જાયબે;
 કર્મતણી ક્રહાણીરે ક્યાં જાયે કહી,
 છાંય કૃપાની કૃપાવિષે સમાયજે. મા મુજને. ૩.
 શું કરું છવીને આ સંસારમાં,
 હાથે મડે તો આત્મ હસા થાયબે;
 સાત જનમ પામુંરે શોક અપારમાં,
 પાર ન આવે કરતાં કરોડ ઉપાયબે. મા મુજને. ૪.
 રમતું ને જમતું તો મુજને નવ ગમે,
 માયે ઉઝાં દુઃખનાં મોઝાં ઝાળબે;
 એ દુઃખથી છોડાવે મુજને આ સમે,
 પૂરણ માતું પરમેશ્વરનો પાડબે. મા મુજને. ૫.
 ફરી જનમ ધરણુંરે લાં સુખ પામશું,
 આ અવસર તો એજે ગયો અવતારબે;
 હૈયું કાણું કરીને હિમ્મત રાખશું,
 બાગ્યે લખીયો દૈવે આ ભરતારબે. મા મુજને. ૬.
 પાપ નથી ક્યાંમાં મેં આવડાં આપજે;
 પ્રગટયાં આવી પેલા ભવનાં પાપબે;
 લેખ લખ્યા દૈવે તે ટાળ્યા નવ મળે,
 કર્મ કરે તે ન કરે માને પાપબે. મા મુજને. ૭.
 દિલમાં એમ સમજને દુઃખ ન માનતું,
 રાખું રહેમાં કેના ઉપર ચોપબે;
 ભવ પેસે ક્યાંમાં તે ભોગથી છૂટતું,
 દશપતના સ્વામીને ન દેવો દોષબે. મા મુજને. ૮.

ગરખી ૭ મી.

કેદીની સ્ત્રીના બાર મહિના વાલાછના ગરબાનો રાગ.
 ૧ કારતક મહિને કેદી જેનો કંગરે સામેલી
 આગે અપણાના દુઃખોને કાઢીને